

Mej. Ir. A.F. Bosma
Ir. S. van Veen
H.J.M. Vis

DE ONTWIKKELING VAN DE TUINBOUWVESTIGING IN HET
ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT

STUDIES
No. 17

Januari 1965

A detailed map of the Rotterdam area, including 's GRAVENHAGE, VOORBURG, RIJSWIJK, DE LFT, and ROTTERDAM. The map is overlaid with a grid and various colored regions (yellow, green, red) and labels (IK, IW, III, IVK, etc.) indicating different zones or districts. The map shows a complex network of roads, waterways, and urban areas. The labels are placed throughout the map, often near specific landmarks or districts. The colored regions are primarily concentrated in the western and central parts of the map, with red areas scattered throughout. The grid lines are thin and light gray, providing a reference for location. The map is oriented with North at the top.

Eerste staand glas gebouwd voor ± 1920.

 Eerste staand glas gebouwd in de periode van omstreeks 1940 - 1962.

IK zône I in de Kring.

De gegevens omtrent het staand glas dat vóór 1920, 1940 en tot 1963 werd gebouwd zijn ontleend aan de topografische kaarten van dit gebied, die omstreeks 1920, 1940 en 1962 werden herzien. In die gedeelten

Schaal 1 : 100.000

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
LIJST VAN BIJLAGEN	4
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
§ 1. Doel van het onderzoek	7
§ 2. Opzet en methode van het onderzoek	8
HOOFDSTUK II DE ONTWIKKELING VAN DE TUINBOUW IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT SINDS 1900	11
§ 1. Geografische en bodemkundige situatie	11
§ 2. Het areaal tuingrond	12
§ 3. Het areaal onder plat en staand glas	14
§ 4. De ontwikkeling van het aantal bedrijven	15
§ 5. De ontwikkeling van de oppervlakte glas per bedrijf sinds 1900	17
§ 6. De ontwikkeling van de teelten	20
§ 7. De teelten onder verwarmd glas	24
§ 8. Resumé	25
HOOFDSTUK III DE GLASOPSTAND, LIGGING, ONTSLUITING EN VOORZIENINGEN VAN DE BEDRIJVEN	27
§ 1. Spreiding in de oppervlakte glas per bedrijf	27
§ 2. Het type van de glasopstand	28
§ 3. Ontwikkeling van de oppervlakte verwarmd glas	32
§ 4. Mogelijkheden tot uitbreiding van de glasopstand	33
§ 5. Ligging, ontsluiting en voorzieningen van de bedrijven	35
HOOFDSTUK IV ACHTERGRONDEN VAN DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN	39
§ 1. Inleiding	39
§ 2. Het toe- en uittredingsproces	39
§ 3. Ontwikkeling van de toetreding	41
§ 4. Ontwikkeling van de uittreding	43
§ 5. De ontwikkeling van het aantal bedrijven	44
§ 6. Prognose van het aantal bedrijven tot 1970	45
HOOFDSTUK V DE WIJZE WAAROP TUINDERS ZICH VESTIGEN	49
§ 1. Inleiding	49
§ 2. Plaats van vestiging en gebied van herkomst	49
§ 3. Vormen van vestiging	51
§ 4. Rechtsvorm van het grondgebruik	53
§ 5. Vestiging en godsdienstige gezindte	54
§ 6. Leeftijd waarop men zelfstandig tuinder wordt	55
HOOFDSTUK VI HET STICHTEN VAN BEDRIJVEN	57
§ 1. Inleiding	57
§ 2. Het aantal gestichte en te stichten bedrijven	59
§ 3. Geografische ligging van de gestichte bedrijven	60
§ 4. Ligging van de gestichte bedrijven en het niveau van de voorzieningen	64
§ 5. Stichten in projecten en niveau van de voorzieningen	67
SAMENVATTING	70
LIJST VAN GERAADPLEEGDE PUBLIKATIES	96

. LIJST VAN BIJLAGEN

Blz.

1. Vragenlijst voor het onderzoek "Vestiging en Modernisering in het Zuidhollands Glasdistrict"	76
2. Aantal onderzochte bedrijven en de steekproefpercentages	85
3. Oppervlakte tuingrond in ha	86
3a. Ontwikkeling van de oppervlakte tuingrond uitgedrukt in indexcijfers	86
4. Ontwikkeling van de oppervlakte staand en plat glas	87
5. Ontwikkeling van het aantal bedrijven	88
6. Ontwikkeling van de oppervlakte beteeld met tuinbouwgewassen per bedrijf	89
7. Ontwikkeling van de oppervlakte plat en staand glas per bedrijf	90
8. Toeneming van de oppervlakte glas in m ² per bedrijf per jaar in de periode 1947 t/m 1962	91
9. Produktie van druiven en tomaten in het Westland (x 1000 kg)	92
10. Percentage van de oppervlakte plat glas beteeld met komkommers	93
11. Oppervlakte tomaten en komkommers in de Kring	94
12. Vestigingsplaats en woonplaats van de ouders van bedrijfs- hoofden met overgenomen en gestichte bedrijven	95

WOORD VOORAF

Ten behoeve van een aantal instellingen, zoals de Directie van de Tuinbouw, de Cultuurtechnische Dienst, de Rijkstuinbouwvoorlichtingsdienst en het Landbouwschap, die zijn belast met het tuinbouwbeleid, heeft het L.E.I. een onderzoek ingesteld naar de ontwikkeling van de tuinbouw in het Zuidhollands Glasdistrict. Hierbij werd getracht de waargenomen ontwikkelingen zoveel mogelijk kwantitatief weer te geven.

Velen hebben ten behoeve van dit onderzoek medegewerkt. Hun komt grote dank toe, in de eerste plaats de tuinders, die in zo ruime mate bereid bleken de gehouden enquête te doen slagen. Ook de districts-bureauhouders, de gemeenten, de Rijkstuinbouwvoorlichtingsdienst en de Topografische Dienst gaven veel en zeer waardevolle hulp.

Het onderzoek is op de afdeling Streekonderzoek verricht onder leiding van dr. M.A.J. Visser. De opzet, de analyse en de verslaggeving verzorgden mejuffrouw ir. A.F. Bosma en ir. S. van Veen. Belangrijke bijdragen werden geleverd door H.J.M. Vis. Voor de bepaling van de steekproef is overleg gepleegd met prof.dr.ir. G. Hamming, hoofd van de afdeling Statistiek. De afdeling Tuinbouw verstrekke bedrijfs-economische gegevens.

DE DIRECTEUR,

's-Gravenhage, januari 1965

(Prof.dr. A. Kraal)

HOOFDSTUK I

DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

§ 1. Doel van het onderzoek

De tuinbouw in het Zuidhollands Glasdistrict is een bedrijfstak die in zijn huidige vorm nog jong is en die in de afgelopen jaren een dynamische ontwikkeling te zien gaf.

Hoewel deze ontwikkeling in het algemeen bevredigend verliep, deden zich op een aantal punten moeilijkheden voor die ook in de toekomst nog een rol zullen spelen. Er kan hier worden gewezen op de beperkende bepalingen ten aanzien van het stichten van bedrijven met glastuinbouw; op de problemen rondom de zogenaamde vrije en geleide vestiging; op gebrek aan ruimte om de glasopstand te vergroten; op moeilijkheden bij ontsluiting van bedrijven voor vervoer per as; op de op verschillende bedrijven traag verlopende modernisering van de glasopstand en van de verwarmingsinstallatie.

Het Zuidhollands Glasdistrict is dus een tuinbouwgebied met vele ingewikkelde problemen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zowel de overheid als het georganiseerde bedrijfsleven over gedetailleerde inlichtingen over dit gebied wenst te beschikken als basis voor het te voeren beleid. Het doel van dit onderzoek is dan ook in de eerste plaats de ontwikkelingen die zich in het Zuidhollands Glasdistrict hebben voorgedaan en voordoen te analyseren en te verklaren. Uit de vele facetten van de tuinbouw in dit gebied moest uiteraard een keuze worden gemaakt. Die onderwerpen werden gekozen die de grootste urgentie hadden en tevens het beste aansloten bij het werkprogramma van de afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut.

In hoofdstuk II wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het areaal in de open grond en van dat onder plat en staand glas, alsmede van het aantal bedrijven en van de betaalde oppervlakte per bedrijf. Vervolgens wordt ingegaan op de ontwikkeling van de verschillende teelten en van de oppervlakte verwarmd glas.

In hoofdstuk III zijn enkele aspecten van de ontwikkeling, zoals die in hoofdstuk II zijn geschetst, nader belicht, zoals de spreiding in de groei van het glasareaal per bedrijf, de verdeling van het glasareaal in plat en staand glas, serres en warenhuizen. Voorts werd nagegaan hoeveel bedrijven over verwarmd glas beschikken, op welk tijdstip de verwarming werd aangelegd en welk deel van het glas werd verwarmd. Tenslotte werd onderzocht hoeveel ruimte nog beschikbaar is voor het bouwen van staand glas, alsmede de ligging van de bedrijven (de afstand tot de verharde weg, de veiling, het dorp en de woning; de bereikbaarheid voor vrachtwagens en de aanwezigheid van voorzieningen, zoals die voor gietwater, elektriciteit, leidingwater, gas en telefoon.¹⁾

1) Het lag aanvankelijk in de bedoeling de ontwikkeling ten aanzien van genoemde punten in verband te brengen met de rentabiliteit en de liquiditeit van de bedrijven. Dit deel van het onderzoek kan echter nog niet worden afgesloten.

In hoofdstuk IV werd ingegaan op de achtergronden van de ontwikkeling van het aantal bedrijven, geschetst in hoofdstuk II. Voorts werd een prognose gemaakt van het aantal bedrijven in 1970.

Hoofdstuk V is gewijd aan het vestigingsproces. Hierbij werd aandacht besteed aan de plaats van vestiging, de herkomst van de tuinders, de wijze van vestigen (overnemen of stichten), de rechtsvorm van het grondgebruik, de godsdienstige gezindte en de leeftijd waarop men zelfstandig wordt.

Hoofdstuk VI gaat tenslotte in op de vraagstukken, die samenhangen met het stichten van bedrijven. Met stichten is hier bedoeld het vestigen van een tuinbouwbedrijf op grond, die voordien niet voor de teelt van tuinbouwgewassen werd gebruikt. Er wordt een overzicht gegeven van het aantal gestichte bedrijven sinds 1947 en van de plaats waar deze bedrijven zijn gesticht. Onderzocht werd in hoeverre het stichten van bedrijven zal worden beïnvloed door vestigingsverboden, zoals die in streekplannen zijn opgenomen. Tenslotte wordt ingegaan op het vraagstuk van de zogenaamde "vrije of geleide vestiging".

§ 2. Opzet en methode van het onderzoek

a. De gebiedsindeling

Het Zuidhollands Glasdistrict (Z.H.G.), dat het gebied tussen 's-Gravenhage, Gouda, Rotterdam en Hoek van Holland omvat, is verdeeld in twee deelgebieden, namelijk: het Westland en de Kring. Het Westland is het meest westelijke deel.

Voor het onderzoek was echter een verdergaande indeling nodig, daar de deelgebieden geen homogene eenheden vormen. De twee deelgebieden werden daartoe verdeeld in z.g. zones (3 in het Westland en 4 in de Kring). In de Kring omvatten de zones een aantal gemeenten. In het Westland leek het echter minder gewenst de gemeentegrenzen te volgen. De deelgebieden werden als volgt ingedeeld (zie kaart 1).

Het Westland

De gemeenten:

Monster
Rijswijk
Wateringen (oude kom)
Naaldwijk " "
De Lier " "

Maasland
Wateringen (nieuw gedeelte)
Naaldwijk " "
De Lier " "

's-Gravenzande
Rotterdam (Hoek van Holland)

De Kring

De gemeenten:

Voorburg
Leidschendam
Nootdorp
Pijnacker
Delft

Schipluiden
Vlaardingen
Schiedam
Maassluis

Zoetermeer
Berkel
Bleiswijk
Bergschenhoek
Zevenhuizen

Nieuwerkerk a/d IJssel
Capelle a/d IJssel
Rotterdam

's-Gravenhage
(Loosduinen)

Zone I

Zone II

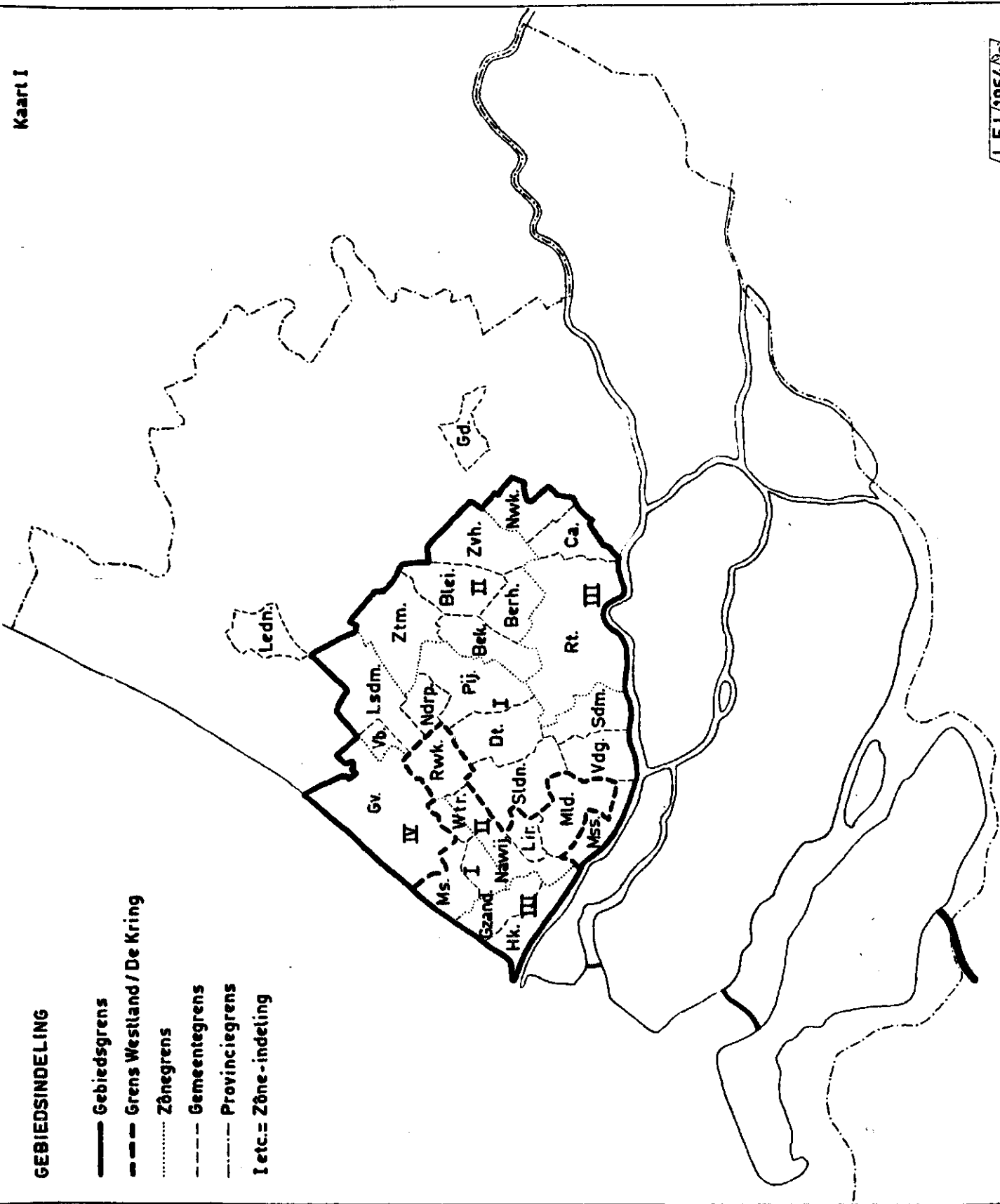
Zone III

Zone IV

1) Op kaart III (in de omslag) is de grens tussen zone I en II van het Westland nauwkeurig aangegeven.

GEBIEDSINDELING

- Gebiedsgrens
- - - Grens Westland / De Kring
- Zônegrens
- - - Gemeentegrens
- - - Provinciegrens
- I etc.= Zône-indeling

Het is altijd een moeilijke vraag welke omvang een steekproef moet hebben. Wanneer het accent vooral ligt op het gebied als geheel kan met een kleinere steekproef worden volstaan dan wanneer ook aan de deelgebieden veel aandacht moet worden besteed. Bij dit onderzoek is de nadruk vooral gelegd op de deelgebieden: het Westland en de Kring en in de tweede plaats op de zones. Bij het bepalen van de omvang van de steekproef moest er echter wel voor worden gezorgd, dat een voldoende aantal gestichte bedrijven in het onderzoek werd opgenomen.

In overleg met de afdeling Statistiek van het Landbouw-Economisch Instituut werd tenslotte besloten, dat de steekproef zowel in het Westland als in de Kring \pm 300 bedrijven zou omvatten. Omdat bij de meeste onderzoeken was gebleken, dat van de 100 te enquêteren personen 80 à 85 verwerkbare vragenlijsten werden verkregen, werd het te enquêteren aantal tuinders voor het Westland en de Kring gesteld op respectievelijk 362 en 380.

Daar aansluiting bij het rentabiliteitsonderzoek van de afdeling Tuinbouw wenselijk werd geacht, werden de 172 tuinders in het Westland die in 1962 deelnamen aan het rentabiliteitsonderzoek direct in het onderzoek betrokken. De 190 nog benodigde bedrijfshoofden werden op basis van een steekproef gekozen uit de administratie van de districts-bureauhouder in 1960.

De tuinders in de Kring die deelnemen aan het rentabiliteitsonderzoek zijn echter niet opgenomen in het aantal van 380 te enquêteren personen; deze werden allen gekozen aan de hand van de administratie van de districts-bureauhouders in 1961).

Dat de tuinders in de Kring die deelnemen aan het rentabiliteitsonderzoek niet in de groep van 380 te enquêteren personen zijn opgenomen, vindt zijn oorzaak in het feit dat de gebiedsgrenzen van beide onderzoeken niet gelijk waren en dat bij het rentabiliteitsonderzoek in twee van de vier zones de steekproef 10% van de bedrijven omvatte en in de andere twee 15%. Bovendien was bij het onderzoek in het Westland, waar de enquête eerder werd verricht, gebleken, dat de na 1957 gestichte bedrijven in het rentabiliteitsonderzoek relatief in een te klein aantal voorkomen. Hoewel dit niet zo'n groot bezwaar was, omdat deze in de steekproef uit de administratie van de districts-bureauhouders wel representatief voorkwamen, heeft dit bezwaar er samen met de beide andere toe geleid, de bedrijven in de Kring uit het rentabiliteitsonderzoek niet in de steekproef op te nemen.

Van de 362 in het Westland te enquêteren personen werden 321 verwerkbare vragenlijsten verkregen, dit is 82% van het totaal. In de Kring bedroeg dit percentage 83. Het merendeel van degenen die niet geënquêteerd konden worden had geen bedrijf meer ofwel het bedrijf werd als nevenberoep uitgeoefend. Voorts waren nog enkele tuinders door ziekte of afwezigheid niet te bereiken. Het aantal tuinders, dat zijn medewerking weigerde bedroeg in het Westland slechts 5 en in de Kring 4. Van de in aanmerking komende tuinders, die konden worden bereikt, werd derhalve 98% geënquêteerd, een wel uitzonderlijk hoog percentage.

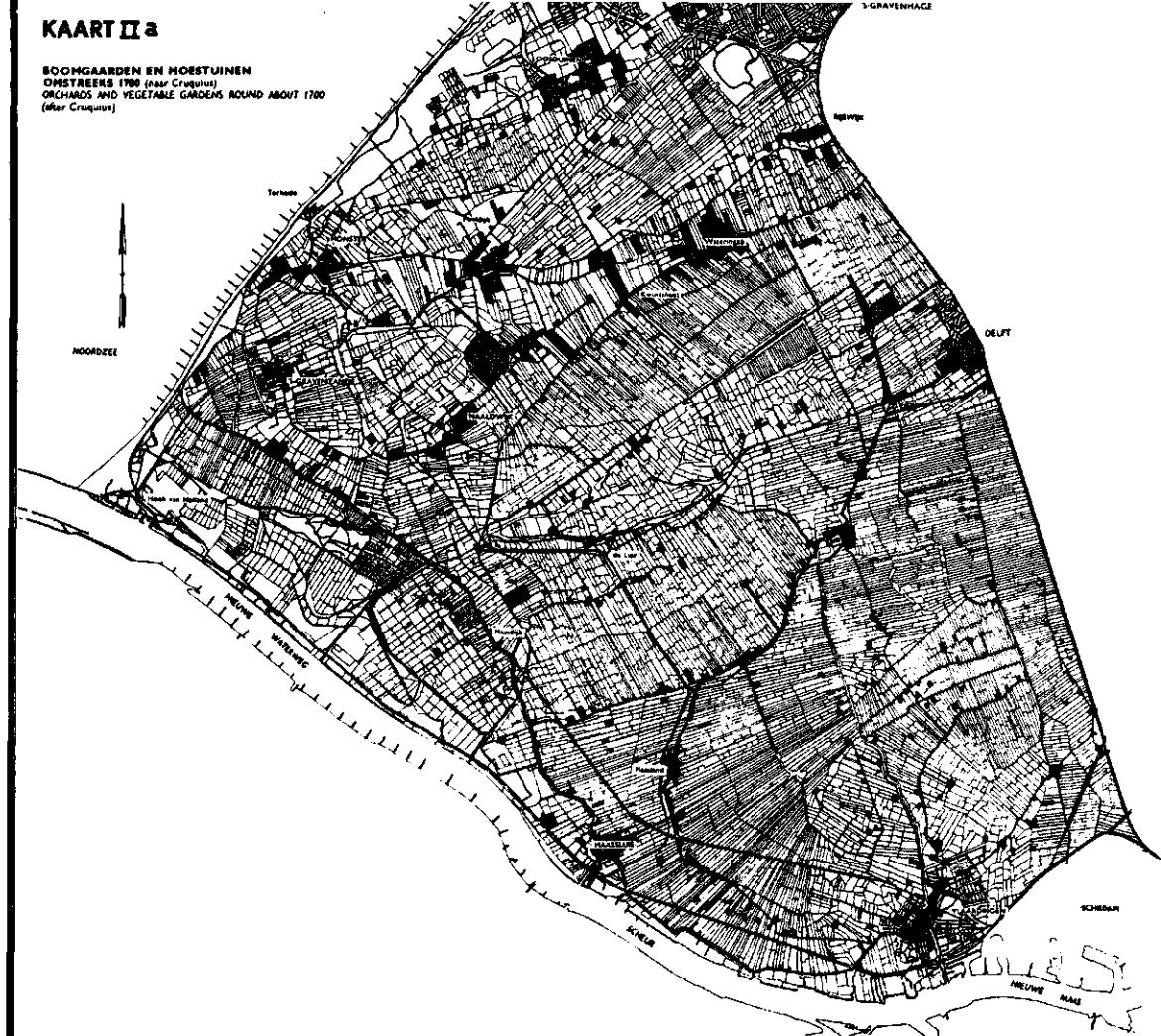
Van het totaal aantal bedrijven in het Westland zijn 321 bedrijven onderzocht; d.i. 8,4%. In de Kring zijn 313 bedrijven in het onderzoek betrokken d.i. 14,6% van het totale aantal.

In bijlage 2 zijn het aantal bedrijven en de steekproefpercentages per zone vermeld.

1) Wel zijn de 225 tuinders, die in 1961 deelnamen aan het rentabiliteitsonderzoek, als een afzonderlijke groep geënquêteerd. De gegevens uit dit deel van de enquête worden alleen gebruikt voor toetsing van sociaal-economische gegevens aan bedrijfseconomische.

KAART II a

BOOMGAARDEN EN MOESTUINEN
OMSTREEKS 1700 (naar Cruquius)
ORCHARDS AND VEGETABLE GARDENS ROUND ABOUT 1700
(after Cruquius)

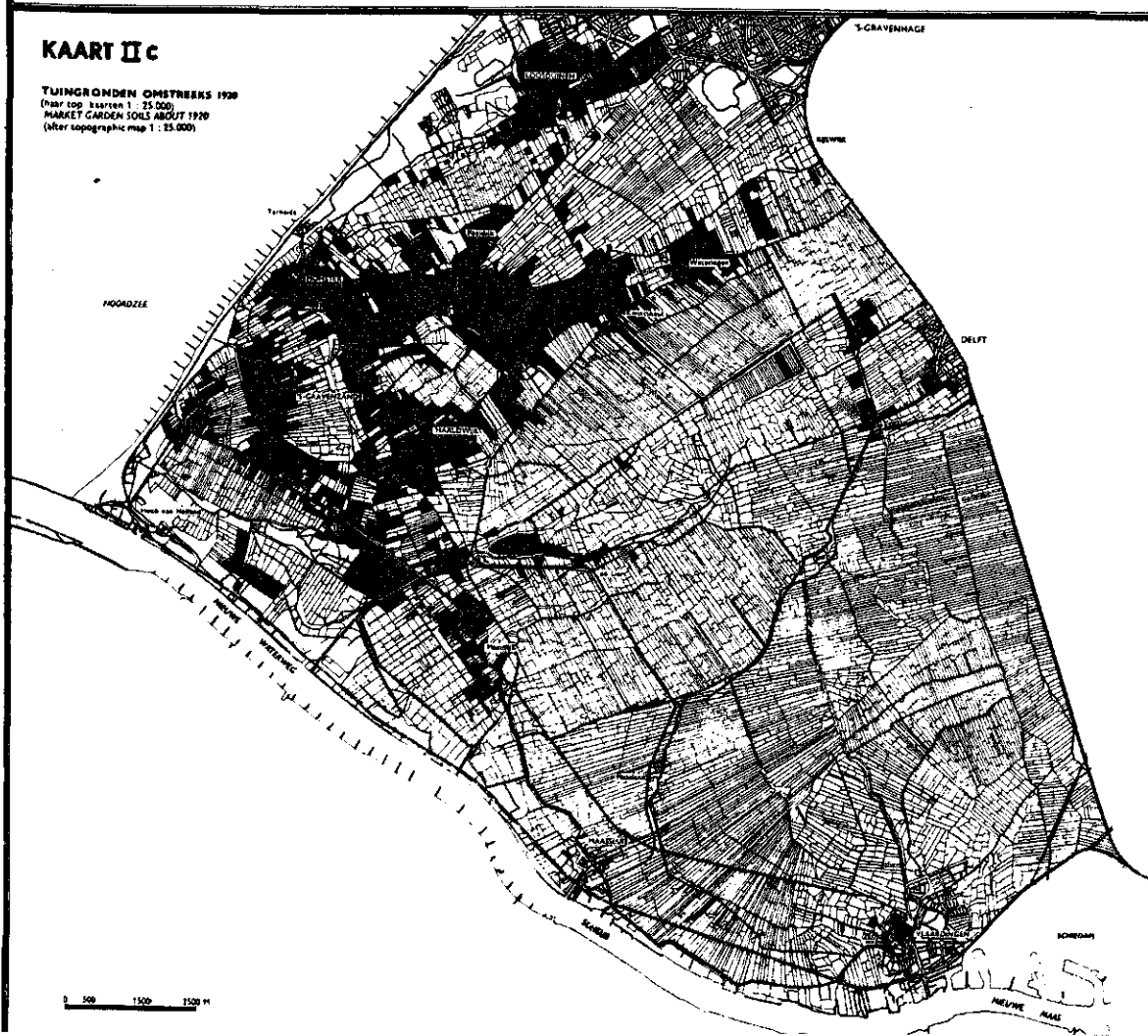
KAART II b

BOOMGAARDEN EN TUINGRONDEN
OMSTREEKS 1800 (naar top. kaarten 1 : 25.000)
ORCHARDS AND MARKET GARDEN SOILS ROUND ABOUT 1800
(after topographic map 1 : 25.000)

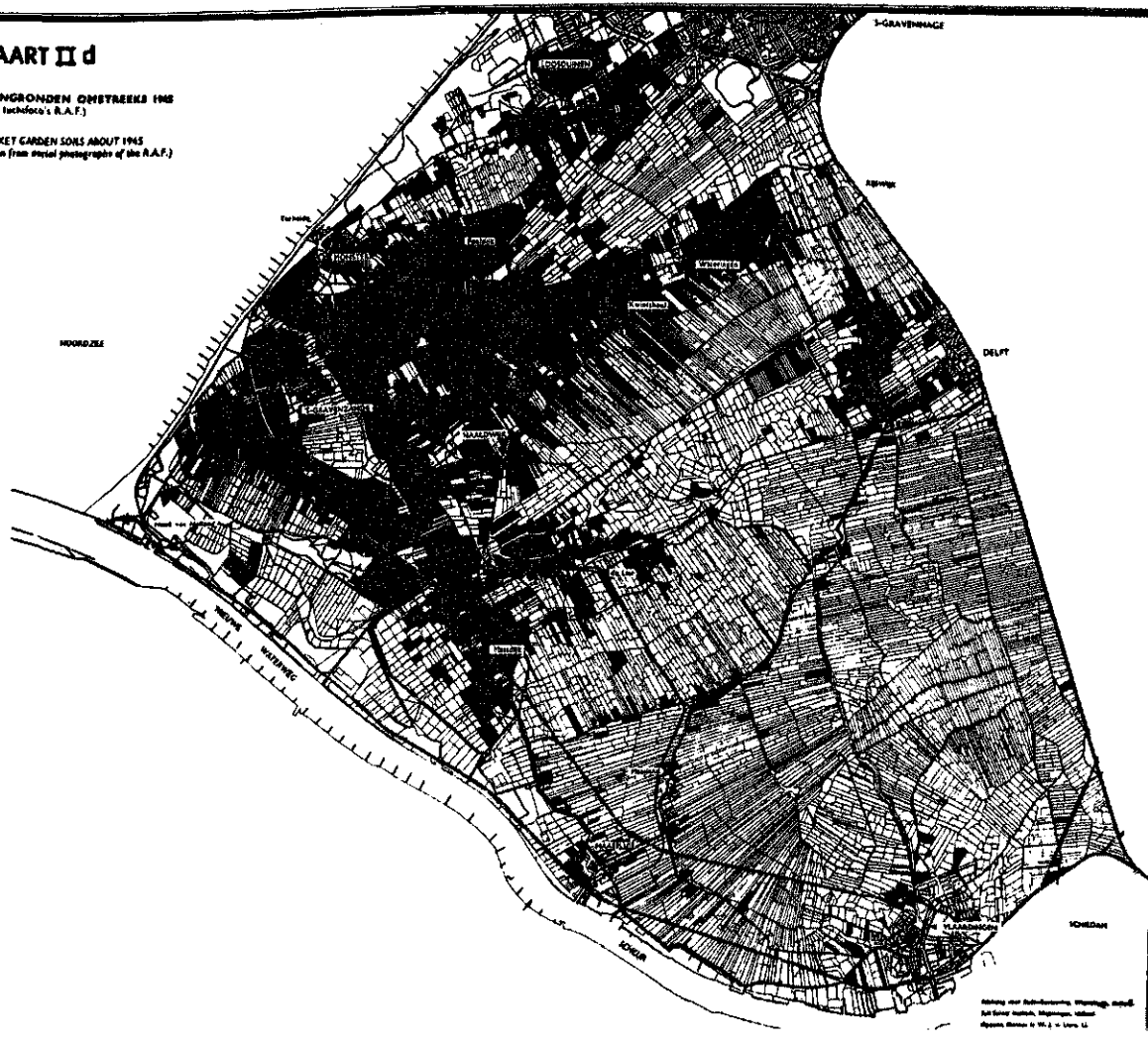
KAART II c

TUINGRONDEN OMSTREEKS 1900
(naar top. kaarten 1 : 25.000)
MARKET GARDEN SOILS ABOUT 1900
(after topographic map 1 : 25.000)

KAART II d

TUINGRONDEN OMSTREEKS 1900
(naar topografische R.A.F.)
MARKET GARDEN SOILS ABOUT 1900
(taken from aerial photographs of the R.A.F.)

HOOFDSTUK II

DE ONTWIKKELING VAN DE TUINBOUW IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT SINDS 1900

§ 1. G e o g r a f i s c h e e n b o d e m k u n d i g e s i t u a t i e

a. Het Westland

De tuinbouw is in het Westland al oud, zoals blijkt uit kaart IIa 1). Omstreeks 1700 was reeds een aanzienlijk deel van de grond nabij de dorpen voor boomgaarden en moestuinen in gebruik genomen. Bovendien kwamen ook veel verspreid liggende tuinen voor. Aanvankelijk hadden verscheidene van deze tuinen tot kloosters en kastelen behoord, maar omstreeks 1700 maakten de meeste van deze tuinen reeds deel uit van de "buitenplaatsen van de gemiddelde burgerij" 2).

Uit kaart IIb blijkt duidelijk, dat in 1880 het tuinbouwareaal rondom de dorpen aanzienlijk groter was dan in 1700. De verschillende dorpsgebieden begonnen elkaar reeds te raken. De tuinen bij Vlaardingen, Maassluis en Maasland waren echter verdwenen, evenals de verspreid liggende tuinen.

Van Monster, via Poeldijk en Kwintsheul naar Wateringen was reeds een vrijwel aaneengesloten tuinbouwgebied ontstaan. Dit gebied kenmerkte zich, zoals blijkt uit het onderzoek van Van Liere 1) door zogenaamde "opgevaren gronden". De oorspronkelijke kleigrond werd hier opgehoogd en gedeeltelijk vermengd met zandgrond, in hoofdzaak afkomstig uit Loosduinen en uit de zogenaamde "Geestpolder", gelegen in de destijds open ruimte tussen Poeldijk en Naaldwijk.

Een tweede belangrijk tuinbouwgebied was in de driehoek Naaldwijk-Maasdijk-De Lier ontstaan op de oorspronkelijke kleigrond, die in het algemeen wat zwaarder is dan de "opgevaren gronden". De tuinbouw is hier in het voorjaar wat minder vroeg. De "vroegste" gebieden waren echter 's-Gravenzande en Loosduinen, waar de tuinbouw op zandige grond werd uitgeoefend. In 1945 was het tuinbouwgebied Monster-Wateringen vrijwel een geheel geworden met het tuinbouwgebied Naaldwijk-Maasdijk-De Lier (kaart IIa). Het gebied van 's-Gravenzande - op de kaart nog duidelijk te onderscheiden - kenmerkt zich door grote verschillen in bedrijfstype t.o.v. het centrumgebied. Dit zelfde geldt voor Loosduinen, dat tot het gebied van de Kring is gerekend.

b. De Kring

Het overige deel van de Kring was in het verleden een gebied met zeeklei, bedekt met een laag veen van uiteenlopende dikte. In dit gebied is men turf gaan winnen. Voor de afvoer hiervan werd een net van waterwegen gegraven, waarvan de hoofdverbindingen gericht waren op Rotterdam en Delft. Door het vervenen ontstonden plassen, die voortdurend groter werden. Behalve rondom de dorpskernen die in een langgerekte strook langs

1) W.J. van Liere: "De bodemgesteldheid van het Westland", Verslagen Landbouwkundige Onderzoekingen No. 54.6, Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage, 1948.

2) H.J. Oudshoorn S.J.: "De tuinders in Wateringen en De Lier", Van Gorcum en Co., N.V. en G.H. Hak en dr. H.J. Prakke, Assen, 1957, blz. 14.

het water lagen was er na verloop van tijd bijna geen veen meer over. Om de dorpen te beschermen tegen het water werden dijken aangelegd. Na de inpoldering kregen deze dijken de functie het waterniveau in de dorpen en waterwegen op peil te houden.

Vóór de inpoldering had zich aan de oevers van de plassen organisch materiaal afgezet, z.g. meermolm. Na het droogleggen van de plassen bleek deze meermolm bijzonder geschikt voor tuinbouw. De tuinbouwgronden liggen dan ook voor een groot deel in stroken langs de dijken en daarmee veelal langs de waterwegen.

De ligging in stroken komt het duidelijkste tot uiting (kaart III) bij Berkel-Rodenrijs en Bleiswijk-Bergschenhoek en langs de 's-Gravenweg en Kralingseweg tussen Rotterdam en Capelle aan de IJssel. Voorts is er in de gemeente Pijnacker stroken-tuinbouw langs de weg van Pijnacker naar Delft via Delfgauw en langs de Oude-Leede. In de overige gemeenten ligt de tuinbouw meer verspreid.

Samengevat kan de situatie in het Westland worden geschetst als die van een compact centrum, dat zich, nu de nog bestaande open ruimten inmiddels in gebruik zijn genomen, vooral uitbreidt langs de randen. In de Kring vinden wij een aantal, veelal langgerekte kernen, met uitbreidingsmogelijkheden in de naaste omgeving.

§ 2. H e t a r e a a l t u i n b o u w

a. Het Westland

Uit het voorgaande bleek reeds, dat het voor tuinbouw in gebruik zijnde areaal in het Westland sinds \pm 1700 is toegenomen. In 1875 omvatte het tuinbouwareaal reeds 3000 ha. Thans is het ca. 4000 ha groot. $\frac{3}{4}$ van het huidige areaal was dus reeds in 1875 voor tuinbouw in gebruik. Het Westland is dus met recht een van de oudere tuinbouwcentra.

In 1900 was het areaal teruggelopen tot \pm 2600 ha om daarna tot 1938 weer vrij snel toe te nemen, zoals uit bijlage 3 blijkt. 1).

1) De cijfers wekken de indruk, dat het areaal in 1938 het grootst was. Het staat echter niet vast of dit juist is. De cijfers van 1938 en eerder zijn ontleend aan tellingen van de Directie van de Landbouw en die van 1947 en later zijn tellingen van het C.B.S. Indien bij de tellingen van de Directie van de Landbouw iets ruimer is geteld, is het mogelijk, dat het grootste areaal werd bereikt in 1947 i.p.v. in 1938.

Na 1947 nam het areaal afwisselend toe en af, waardoor het per saldo slechts 100 ha groter werd.

De ontwikkeling in de zones toont in grote lijnen een zelfde beeld als het Westland als geheel, zij het dat in 's-Gravenzande de uitbreiding van het areaal tot omstreeks 1938 minder sterk was en daarna vrijwel tot stilstand kwam.

Het oude en nieuwe gebied tezamen tonen tot 1938 en tussen 1952 en 1957 een wat sterkere groei, waarschijnlijk als gevolg van de toeneming van het aantal bedrijven in het nieuwe gebied.

b. De Kring

Het totaalbeeld van de Kring (bijlage 3) vertoont een grote overeenkomst met dat van het Westland. De ontwikkeling in de diverse zones van de Kring lopen echter sterk uiteen. In Loosduinen werd de grootste omvang van het areaal reeds in 1920 bereikt; sindsdien neemt het voortdurend af. De stadsuitbreiding in het gebied van Loosduinen zal hier ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Een soortgelijke ontwikkeling toont het gebied rondom Rotterdam 1). Ook hier een sterke groei in de periode tot 1920 en na 1938 een daling van het areaal als gevolg van stadsuitbreiding.

Voorts valt het in het oog, dat in 1900 de oppervlakte tuinbouwgrond in de zones Rotterdam, B-driehoek en Delft-Pijnacker nog lang niet de omvang had bereikt van die in Loosduinen. (Loosduinen toont, wat de ontwikkeling van het areaal in het verleden betreft, veel meer overeenkomst met het Westland). In de drie oostelijke zones van de Kring is het tuinbouwareaal eerst na 1900 tot ontwikkeling gekomen. Rotterdam gaf tussen 1900 en 1920 de sterkste uitbreiding te zien. Het gebied van Delft-Pijnacker toonde een regelmatige groei tot 1947, die daarna tot stilstand kwam. In het gebied van de B-driehoek daarentegen zette de groei zich ook na 1947 voort. 2).

Het totale voor tuinbouw in gebruik zijnde areaal in het Zuid-hollands Glasdistrict is van 1900 af ongeveer verdubbeld (bijlage 3a). In het Westland is het met ruim 60% toegenomen; in de Kring bijna tot het drievoudige. Wat de zones betreft was de toeneming in de B-driehoek het sterkst, namelijk tot bijna het twaalfvoudige. In dit gebied breidt het areaal zich nog steeds uit. De B-driehoek is dan ook het jongste gebied, gevolgd door het gebied Delft-Pijnacker waar het areaal tot ruim het viervoudige toenam. In het oude gebied Loosduinen daarentegen bedraagt de beteelde oppervlakte thans \pm 60% van die in 1900. In de zone Rotterdam is de groei het sterkst geweest in de periode 1900 - 1920. Dit gebied is dus jonger dan Loosduinen, maar toch eerder tot ontwikkeling gekomen dan de B-driehoek en Delft-Pijnacker.

Afgezien van Loosduinen, dat geografisch tot het Westland behoort, is de Kring een jong tuinbouwgebied, waar het areaal van 1900 af tot het vijfvoudige is toegenomen, ondanks de achteruitgang in Rotterdam e.o. na 1938.

1) De cijfers berusten hier voor een deel op schattingen, omdat in het statistische materiaal de gegevens van Rotterdam-Noord en -Zuid eerst sinds 1957 afzonderlijk worden gegeven.

2) Ook voor de Kring geldt, dat bij vergelijking van de cijfers van 1938 met die van 1947 rekening moet worden gehouden met de verschillende aard der tellingen.

§ 3. Het areaal onder plat en staand glas

Momenteel geeft zowel in het Westland als in de Kring de tuinbouw onder staand glas de toon aan; de tuinbouw in de open grond en onder plat glas is thans niet meer van grote betekenis. Dit is echter niet altijd zo geweest. Kort voor 1900 zijn de kassen in het Westland verschenen. Dit waren voornamelijk muurkassen.

Tabel 1

OPPERVLAKTE PLAT EN STAAND GLAS IN HA

	1904	1912	1927	1937	1947	1952	1957	1962
Westland plat glas	24	63	53	147	134	98	105	82
Westland staand glas	25	104	532	1062	1107	1366	1690	2048
Totaal	49	167	585	1209	1241	1464	1795	2130
De Kring plat glas	68	225			302	327	318	169
De Kring staand glas		36			399	513	682	1022
Totaal		261			701	940	1000	1191

Bron: zie bijlage 4.

De cijfers van tabel 1 laten zien hoe de oppervlakte plat en staand glas zich heeft ontwikkeld. 1)

a. Het Westland

In het Westland is de oppervlakte plat glas tot 1927 geleidelijk, en van 1927 tot 1937 zeer sterk toegenomen. Van 1937 tot 1947 is de oppervlakte vrijwel constant gebleven. Sinds laatstgenoemd jaar vermindert het areaal echter geleidelijk. Ook na 1962 is de oppervlakte plat glas waarschijnlijk nog verder afgenomen, terwijl het plat glas bovendien vaak niet meer wordt gebruikt.

De oppervlakte staand glas heeft zich vanaf 1904 voortdurend snel uitgebreid, vooral in de periode 1927-1937 en 1952-1962.

1) Aangenomen wordt, dat bij de tellingen van 1904 en 1912 niet de oppervlakte bedekt plat glas is geteld, maar de oppervlakte die wordt benut. Dit betekent, omdat plat glas in de loop van het jaar soms wel op drie plaatsen wordt gebruikt, dat de werkelijke oppervlakte bedekt met glas in 1904 en 1912 slechts ongeveer de helft is geweest van de in de tabel vermelde oppervlakte. Als wij dit niet aannemen, dan zouden de oppervlakten plat glas per bedrijf in de B-driehoek gemiddeld $\pm 5000 \text{ m}^2$ per bedrijf hebben bedragen en dit lijkt voor 1912 onwaarschijnlijk veel.

De uitbreiding in de periode 1927-1937 heeft vrijwel uitsluitend vóór 1933 plaatsgehad, daarna werd door de teeltbeperking "het areaal vrijwel gefixeerd", zoals Hartmans 1) opmerkt. In de jaren 1927-1933 werd dus ruim 500 ha staand glas bijgebouwd, ofwel gemiddeld 80 à 100 ha per jaar. In de periode 1947-1962 bedroeg de uitbreiding 72 ha per jaar. In de jaren vóór 1933 was de uitbreiding dus nog sneller dan in de afgelopen jaren. Thans bestaat ruim 95% van het glasareaal uit staand glas.

Het overgrote deel van de oppervlakte onder glas komt voor in het Oude en Nieuwe Gebied. In 's-Gravenzande loopt de ontwikkeling vrijwel parallel met die in het overige deel van het Westland, zij het dat de uitbreiding van de oppervlakte onder staand glas er na 1947 relatief sneller verloopt (zie bijlage 4).

b. De Kring

In de Kring is de oppervlakte plat glas vanaf 1904 tot 1947 toegenomen. In tegenstelling tot het Westland heeft deze toeneming zich nog tot 1952 voortgezet. Sindsdien is het platglasaeraal snel verminderd. Ook hier is, evenals in het Westland de oppervlakte na 1962 verder gedaald en wordt van het plat glas vaak geen gebruik meer gemaakt. Overigens is de totale oppervlakte onder plat glas in de Kring steeds ten minste dubbel zo groot geweest als in het Westland. Omstreeks 1912 was in de Kring de oppervlakte plat glas veel groter dan het areaal staand glas. Dit laatste is echter zo snel in omvang toegenomen dat het staand glas thans meer dan 85% van het totale glasareaal uitmaakt.

In de B-driehoek, Rotterdam e.o. en Loosduinen is de oppervlakte plat glas van 1912 tot 1947 (waarschijnlijk tot 1933) langzaam toegenomen; daarna was er enige achteruitgang (bijlage 4).

De oppervlakte staand glas is daarentegen in deze drie zones geleidelijk toegenomen, vooral na 1947, en wel het minst in Loosduinen, het meest in de B-driehoek.

De zone Delft-Pijnacker kenmerkt zich door een sterke groei van de oppervlakte onder plat glas, die zich tot 1957 voortzet. Ook de oppervlakte onder staand glas breidt zich sterk uit, vooral na 1947. De totale oppervlakte onder glas in deze zone is toegenomen tot bijna het dubbele van die in de andere gebieden.

In de vorige paragraaf werd naar aanleiding van de ontwikkeling van het tuinbouwareaal in de open grond opgemerkt, dat de B-driehoek en de zone Delft-Pijnacker tot de jonge gebieden konden worden gerekend, omdat zij de laatste jaren de sterkste uitbreiding van het areaal vertoonden. Dit zelfde beeld doet zich voor ten aanzien van de oppervlakte onder glas, zij het in wat mindere mate.

§ 4. De ontwikkeling van het aantal bedrijven

In de periode van 1900 af zijn in het Westland en de Kring niet alleen de arealen toegenomen, maar ook het aantal bedrijven is uitgebreid

1) A.J. Hartman: "Vijftig jaren Bond Westland", blz. 92.

en wel tot het 3 á 4-voudige van het aantal in 1910, zoals blijkt uit tabel 2 1).

Tabel 2

DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN IN DE
PERIODE 1900 - 1962

	1910	1921	1930	1947	1955	1959	1962 1)
Westland	1049	1455	2261	3491	3764	3822	3867
De Kring	714	1135	1593	2134	2172	2151	2150
Z.H.G.	1763	2590	3854	5625	5936	5973	6017
INDEXCIJFERS (1900 = 100)							
Westland	100	139	216	333	359	364	369
De Kring	100	159	223	299	304	301	301
Z.H.G.	100	147	219	319	337	339	341

Bron: zie bijlage 5.

1) 1962 geschat.

Aangezien de Kring ten opzichte van het Westland als een jong gebied is beschreven zou men kunnen verwachten, dat het aantal bedrijven in de afgelopen jaren relatief sterker zou zijn toegenomen dan in het Westland. Uit de indexcijfers van tabel 2 blijkt echter, dat dit na 1930 niet het geval is geweest. Na 1955 neemt het totaal aantal bedrijven in de Kring zelfs af.

Uit bijlage 5 blijkt dat in Rotterdam en Loosduinen de groei sinds 1900 aanzienlijk minder is geweest dan in Delft-Pijnacker en de B-driehoek. Vooral de zone Delft-Pijnacker kenmerkt zich door een bijzonder sterke groei.

Uit tabel 2 blijkt tevens dat de uitbreiding in de periode 1910 - 1947 sterker is geweest dan in de jaren na 1947. Aangezien de cijfers voor 1947 te hoog zijn 1), kan echter worden aangenomen dat het aantal bedrijven zich ook na 1947 nog in sterke mate heeft uitgebreid. Dit ligt voor de hand, daar zich in de eerste jaren na 1947 vele jonge tuinders hebben gevestigd, die tijdens en direct na de oorlog daartoe geen gelegenheid hadden. De conclusie kan dan ook zijn, dat de groei van het aantal bedrijven eerst van omstreeks 1950 af belangrijk zwakker is geworden. Dit geldt voor alle zones met uitzondering van Loosduinen, waar de vermindering van de groei al na 1930 optrad. In hoofdstuk IV wordt op de achtergronden van deze ontwikkeling nader ingegaan.

1) Bij de telling van 1947 zijn meer bedrijven geteld dan er in werkelijkheid waren, daar een aantal bedrijfshoofden, die het bedrijf als nevenberoep exploiteerden, zijn geteld alsof het bedrijf als hoofdberoep werd geëxploiteerd. Daardoor waren er per gebied waarschijnlijk 200 à 300 bedrijven minder dan de telling aangeeft. Hierdoor wordt het beeld van de naoorlogse ontwikkeling in feite enigszins vertekend. Bovendien zijn van de jaren na 1949 geen cijfers bekend van het aantal bedrijven dat als hoofdberoep wordt geëxploiteerd. Het aantal bedrijven in 1962 is voor het Westland berekend door extrapolatie van de ontwikkeling in de jaren 1955 - 1959, terwijl voor de Kring een constant blijvend aantal werd aangenomen. Het aantal bedrijven voor 1962 is op deze wijze geschat op grond van de gegevens, die in hoofdstuk IV zijn vermeld.

§ 5. De ontwikkeling van de oppervlakte glas per bedrijf sinds 1900

a. De situatie omstreeks 1900

In 1910 bedroeg de gemiddelde oppervlakte tuingrond per bedrijf in het Zuidhollands Glasdistrict nog 2,48 ha. In 1962 was dit teruggelopen tot 1,15 ha (bijlage 6). Deze vermindering is in het algemeen geleidelijk tot stand gekomen. Alleen in de B-driehoek en in Rotterdam was het verloop wat minder regelmatig.

Voor 1890 was er in het Westland slechts tuinbouw in de open grond. Omstreeks dit jaar verscheen nl. het eerste staande glas in het Westland 1), terwijl het platte glas destijds van weinig betekenis was. In 1904 zou er in het Westland 25 ha staand glas zijn 2). Gesteld kan dan ook worden dat er omstreeks 1900 in het Westland vrijwel uitsluitend opengrondstuinbouwbedrijven waren met een beteelde oppervlakte van $\pm 2,5$ ha per bedrijf (cijfer 1910), waarop het glas juist zijn intrede had gedaan.

Wat de bedrijfsgrootte in de Kring betreft waren er tussen de zones aanzienlijke verschillen. De omvang van de beteelde oppervlakte per bedrijf in Loosduinen was gemiddeld 2,78 ha per bedrijf in 1910 (bijlage 6). In deze zone was in 1900 ook reeds vrij veel plat glas, nl. gemiddeld omstreeks 1000 m² per bedrijf 3).

In de B-driehoek en Rotterdam was de gemiddeld per bedrijf beteelde oppervlakte in 1910 (bijlage 6) echter aanzienlijk kleiner, nl. slechts ruim 1 ha. Ten noorden van Rotterdam en ook in de omgeving van Delft kwamen zeer intensieve glascultures - vooral broeikomkommers - voor 4). Omstreeks 1900 was in de Kring (excl. Loosduinen) de oppervlakte onder glas ca. 1000 m² gemiddeld per bedrijf 5). Het betrof hier vrijwel uitsluitend plat glas.

b. De ontwikkeling in de periode 1900 - 1947

Van 1900 tot omstreeks 1933 is de oppervlakte onder plat glas per bedrijf snel toegenomen. Wanneer men ervan uitgaat, dat de cijfers over het platte glas de benutte oppervlakte aangeven, dan blijkt dat omstreeks 1910 de oppervlakte onder glas per bedrijf in het Westland ongeveer 1000 m² bedroeg en in de Kring 2500 m². In het Westland was het overwegend staand glas, in de Kring overwegend plat. Per bedrijf per jaar was er dus in de periode 1900 - 1910 in het Westland een groei van ± 100 m², in de Kring van ± 150 m².

- 1) H.J. Oudshoorn S.J.: "De tuinders in Wateringen en De Lier", Van Gorcum en Co. N.V. en G.A. Hak en dr. H.J. Prakke, Assen, 1957, blz. 36.
- 2) Landbouwtelling Directie van de Landbouw.
- 3) Afgeleid uit het areaal plat glas in 1904 (bijlage 4) en het aantal bedrijven in 1910 (bijlage 5).
- 4) Verslagen en mededelingen van de Directie van de Landbouw, 1906, No. 3.
- 5) Berekend uit het aantal bedrijven in 1900 (± 350 bedrijven) en het glasareaal in 1904.

Ook na 1910 heeft de groei zich nog voortgezet tot omstreeks 1933.

In de periode van \pm 1910 - 1927 is de groei per bedrijf gemiddeld \pm 1000 m² geweest of wel \pm 60 m² per bedrijf per jaar.

Na 1933 kon vrijwel geen glas meer gebouwd worden 1), niet alleen vanwege de ongunstige bedrijfsuitkomsten, maar ook als gevolg van de crisismaatregelen. Ook in de oorlogsjaren is praktisch niets bijgebouwd, zodat veilig gesteld kan worden dat het areaal onder glas, dat in 1947 werd gemeten, reeds in 1933 aanwezig was. De oppervlakte per bedrijf onder glas zal in 1933 zowel in het Westland als in de Kring ongeveer 4000 m² hebben bedragen.

In de jaren tussen 1900 en 1933 werd per bedrijf in het Westland derhalve ca. 4000 m² glas gebouwd en in de Kring 3000 m². Het tempo, waarin men bouwde was echter niet gelijkmatig over de gehele periode verdeeld. Uit de cijfers van de Bond Westland (bijlage 4) blijkt, dat de helft van de in 1938 aanwezige oppervlakte na 1927 werd gebouwd. In feite zal deze uitbreiding hebben plaatsgehad tussen 1927 en 1933, zodat er in die 6 à 7 jaar globaal gerekend 2000 m² per bedrijf werd bijgebouwd of wel \pm 300 m² per bedrijf per jaar. Het Westland gaf dus tussen 1900 en 1910 een vrij snelle groei van het glasareaal te zien; daarna een vertraagde groei tot 1927 en een bijzonder snelle tussen 1927 en 1933. Na laatstgenoemd jaar was er van groei echter geen sprake meer.

In de Kring zal zich een soortgelijke ontwikkeling hebben voorgedaan, maar de groei was er minder snel. Ondanks het feit dat in 1900 de bedrijven in de Kring gemiddeld reeds 1000 m² glas hadden, terwijl het Westland nog vrijwel geen glas bezat, had de Kring in 1947 bijna 300 m² minder glas per bedrijf dan het Westland. Bovendien was het glas in de Kring voor een belangrijk deel plat glas (43% tegenover 11% in het Westland).

Tussen 1933 en 1947 is in de Kring evenals in het Westland (bijlage 4) weinig glas bijgebouwd. Het aantal bedrijven nam echter wel toe, zij het wat vertraagd. Dit had tot gevolg, dat de oppervlakte onder glas per bedrijf afnam, waarschijnlijk vooral door splitsing van bedrijven.

c. De ontwikkeling na 1947

Tabel 3

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE GLAS PER BEDRIJF IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT IN M²

Gebied	Oppervlakte glas per bedrijf				Toeneming van staand glas 1947-1962	Afneming van plat glas 1947-1962	Toeneming van de oppervlakte onder glas 1947-1962
	in 1947 1)		in 1962 2)				
	staand glas	plat glas	staand glas	plat glas			
Oude + Nieuwe gebied	3456	412	5612	185	2156	227	1929
's-Gravenzande	2086	325	4166	307	2080	18	2062
Westland	3191	395	5296	212	2105	183	1922
Delft-Pijnacker	1339	1848	4189	1060	2850	788	2062
B-driehoek	2078	1152	5829	340	3751	812	2939
Rotterdam	2399	1040	4320	540	1921	500	1421
Loosduinen	2250	1190	5584	1022	3334	168	3166
De Kring	1874	1415	4753	786	2879	629	2250
Zuidhollands Glasdistrict	2679	782	5102	417	2423	365	2058

1) De gegevens per bedrijf zijn aan de lage kant, daar de telling in 1947 in feite op een te groot aantal bedrijven betrekking had (verschil van 5 à 10%).

2) Het aantal bedrijven in 1962 is geschat.

Uit tabel 3 blijkt, dat er in 1947 in het Zuidhollands Glasdistrict per bedrijf ongeveer 3500 m² glas voorkwam; alleen in 's-Gravenzande was de gemiddelde glasoppervlakte slechts \pm 2400 m², in het overige Westland 3900 m².

In 1962 was de gemiddelde oppervlakte onder glas in het Zuidhollands Glasdistrict ruim 5500 m². Een stijging dus met meer dan 50% sinds 1947. Aangezien het totale tuinbouwareaal per bedrijf nauwelijks is veranderd (bijlage 6) betekent dit dus een stijging van de produktiecapaciteit per bedrijf met meer dan 50% sinds 1947.

Tabel 4

JAARLIJKSE TOENEMING VAN DE OPPERVLAKTE STAAND + PLAT GLAS IN M² PER BEDRIJF

Gebied	In de periode		
	1947 - 1955	1955 - 1959	1959 - 1962
Oude + Nieuwe gebied	66	115	313
's-Gravenzande	72	143	304
Westland	61	123	313
Delft-Pijnacker	95	125	269
B-driehoek	142	209	322
Rotterdam	145	60	8
Loosduinen	140	253	345
De Kring	122	145	230
Zuidhollands Glasdistrict	83	130	291

Uit tabel 4 blijkt, dat de groei van de oppervlakte onder glas van 1947 af niet gelijkmatig is geweest. In de periode 1947 - 1955 bedroeg de jaarlijkse toeneming in het hele Zuidhollands Glasdistrict slechts 83 m² per bedrijf, in de daaropvolgende periode was het 130 m² en na 1959 zelfs 291 m² per jaar. De groei was dus aanvankelijk langzaam. Na 1959 was de toeneming echter zo sterk dat het niveau van de jaren 1927 - 1933 werd bereikt.

Tot 1959 bleef de groei in het Westland achter bij die in de Kring en daarna was het omgekeerd. De relatief geringere toeneming in de Kring na 1959 werd veroorzaakt door een iets zwakkere groei in de zone Delft-Pijnacker, echter niet als gevolg van een lager tempo bij de bouw van staand glas - er werd maar liefst 485 m² per bedrijf per jaar bijgebouwd (bijlage 8) -, maar van het teruglopen van de oppervlakte onder plat glas (bijlage 7).

De jaarlijkse groei per bedrijf in de zone Rotterdam was tot 1955 groter dan in een van de andere zones, daarna bleef hij achter en kwam na 1959 zelfs praktisch tot stilstand. Uit bijlage 8 blijkt, dat de groei van de oppervlakte staand glas per bedrijf na 1959 is teruggelopen tot 94 m² per bedrijf. Gezien het feit, dat in deze periode aan vele bedrijven in dit gebied een kassenbouwverbod werd opgelegd, is dit niet verwonderlijk. De groei van de totale oppervlakte onder glas liep tot 8 m² per jaar terug, omdat het platte glas in omvang werd beperkt.

§ 6. Ontwikkeling van de teelten

a. In het Westland

Tot omstreeks 1900

Omstreeks 1830 produceerde de Westlandse tuinbouw vooral ten behoeve van de omliggende steden, maar daarnaast was er ook reeds export van vroege aardappelen en druiven naar Engeland, waarbij gebruik werd gemaakt van de geregelde stoombootdiensten. Er waren veel boomgaarden met als onderteelt aalbessen. Het sortiment groenten voor de binnenlandse consumptie omvatte waarschijnlijk vrijwel alle gewassen, maar vooral de teelt van spruitkool - als nateelt van vroege aardappelen -, bloemkool, peen en bietjes was van belang.

Oudshoorn wijst erop, dat het bedrijfstype niet overal in het Westland hetzelfde was.

In de strook Monster-Poeldijk-Wateringen werden vooral druiven geteeld en voorts waren er veel boomgaarden.

In de omgeving van Naaldwijk was de teelt van aardappelen en spruiten belangrijk.

In 's-Gravenzande vond men slechts weinig boomgaard en druiven. De hier voorkomende "vroege" gronden werden hoog gewaardeerd. Op deze gronden kon men primeure en extra vroege aardappelen telen die hoge prijzen opbrachten. Ook voor de druiven was de "vroegheid" van veel belang, niet zozeer omdat zij eerder oogstbaar waren, maar omdat zij beter rijpten.

Ten aanzien van de "vroegheid" was 's-Gravenzande het meest bevoordeeld. Vervolgens de omgeving van Monster. De produkten die verder van de kust af werden geteeld kwamen later aan de markt, als gevolg van de vaak zwaardere grond en het iets ongunstiger klimaat. Tenslotte zal ook de grondwaterstand nog een rol hebben gespeeld.

Tussen 1830 en 1900 ondergingen de tuinbouwbedrijven, die overigens niet allemaal gespecialiseerd waren, qua type betrekkelijk weinig verandering. Er was slechts een zekere uitbreiding, wellicht ook enige specialisatie en intensivering. Dit laatste was vooral een gevolg van uitbreiding van de druiven- en aalbessenteelt. Tuinbouw onder glas kwam in 1900 nog vrijwel niet voor.

1900 - 1947

De eerste symptomen van de grote veranderingen, die zich in deze periode zullen voltrekken, waren reeds omstreeks 1890 waarneembaar. Oudshoorn wijst erop, dat de tuinders in 's-Gravenzande in de crisisperiode 1878 - 1895 experimenteerden met nieuwe teelten, o.a. bloembollen. In 1892 hadden 61 tuinders in 's-Gravenzande 7 ha bloembollen. Hoewel de teelt in deze zone in de loop der jaren is uitgebreid tot 105 ha in 1950, zijn er toch weinig gespecialiseerde bloembollenbedrijven ontstaan. Voor de meeste bedrijven, die bollen teelden (in 1950 waren het er 302), bleef de bloembol één van de produkten. Dit geldt ook voor de omliggende gemeenten, waar in 1950 nog ca. 30 ha met bloembollen werd betoeld.

Eveneens omstreeks 1890 doet de teelt onder glas zijn introde 1).

1) Aanvankelijk zette men voor de muren verticale glazen schotten, maar al spoedig ging men ertoe over ook een glazen dak te leggen over het schot en de muur. Men noemt dit een "muurkas" of "lessenaar". Nog vóór 1900 verschenen ook de eerste verwarmde kassen.

Dit had tot gevolg dat de opangrondsteelten in toenemende mate door teelten onder glas werden vervangen.

Het gemiddelde tuinbouwareaal per bedrijf, dat in 1900 nog een omvang had van 2,5 à 3 ha (zie bijlage 6) -in 's-Gravenzande zelfs meer dan 4 ha -was in 1960 nog slechts ruim 1 ha groot en daarvan was reeds 42% bezet met glas. De resterende open grond wordt in het algemeen zeer extensief gebruikt en krijgt weinig aandacht.

In het Westland is het platte glas ten opzichte van het staande glas, behalve in de jaren omstreeks 1900, steeds van weinig, bovendien van afnemende, betekenis geweest. In 1947 werd 32% van het platte glas in het Westland gebruikt voor de teelt van komkommers en 68% voor andere gewassen.

In 1960 was het aandeel van de overige gewassen echter toegenomen tot 75% door uitbreiding van de oppervlakte plat glas in 's-Gravenzande, waar vrijwel geen komkommers worden geteeld.

Van de teelten onder staand glas was aanvankelijk die van druiven de belangrijkste (tabel 5). In 1904 was vrijwel de gehele oppervlakte onder staand glas met druiven beteeld. In 1912 was de tomatenteelt onder staand glas ook reeds tot ontwikkeling gekomen; zij besloeg ca. 40% van het staandglasareaal. Druiven en tomaten waren toen verreweg de belangrijkste gewassen (99% van het staandglasareaal). In 1927 werd alleen het areaal druiven geregistreerd. Uit tabel 5 blijkt, dat dit toen 285 ha omvatte, of wel 54% van het areaal onder glas. Het is waarschijnlijk dat het grootste deel van het overige areaal staand glas met tomaten beteeld was.

Tabel 5

DE OPPERVLAKTE DRUIVEN EN TOMATEN ONDER STAAND GLAS (WESTLAND)

	Oppervlakte van het staand glas in ha			In % van de totale oppervlakte staand glas		
	totaal	druiven	tomaten	druiven	tomaten	druiven + tomaten
1904	25	24		96		
1912	104	60	43	58	41	99
1927	532	285		54		
1947	1096	495	407	45	37	82
1952	1227	405	683	33	56	89
1955	1481	363	923	25	62	87
1960	1797	299	1281	17	71	88
1962	2011	272	1408	14	70	84

Bronnen: 1904 en 1912 Landbouwtelling Directie van de Landbouw

1927, 50 jaren Bond Westland, blz. 92.

1947 en later, Landbouwtelling C.B.S.

Enig inzicht in de ontwikkeling van het areaal druiven en tomaten tot 1947 geeft het verloop van de kg-opbrengsten in de verschillende jaren (bijlage 9). De produktie van druiven, die in 1927 5955 ton bedroeg, nam geleidelijk toe tot 17014 ton in 1935 en bleef daarna vrijwel constant tot 1938.

De produktie van tomaten was het grootst in de jaren 1928 t/m 1931, namelijk + 35.000 ton. Daarna was er een duidelijke terugval, nl. tot + 26000 ton in 1938. Ook in de jaren 1947 en 1948 bedroeg de produktie omstreeks 26.000 ton (bijlage 9).

Samengevat kan gesteld worden dat in 1927 54% van het glasareaal door de druif in beslag werd genomen en 40% door de tomaat. Van 1927 tot 1933 is de uitbreiding van beide teelten ongeveer in gelijke mate verlopen. Na 1933 is het tomatenareaal enigszins teruggelopen; na 1938 ook dat van de druiven. Als gevolg hiervan was in 1947 het aandeel van de druif tot 45% van de totale glasoppervlakte gedaald en dat van de tomaat tot 37%. De overige produkten namen in dat jaar dus 18% van het glasareaal in beslag.

Na 1947

Na 1947 wordt het areaal druiven geleidelijk aan kleiner, terwijl de oppervlakte tomaten snel groeit. Het aandeel van het druivenareaal daalde van 45% in 1947 tot 13% in 1962. Dat van tomaten stijgt daarentegen van 37% in 1947 tot 71% in 1960 (tabel 5), waarna het weer enigszins daalt. De tomaat, met haar voor- en nateelten, is dus onbetwist het belangrijkste gewas geworden. In 1947 werd 82% van het totale glasareaal door druiven en tomaten ingenomen. In 1952 was dit bijna 90%; daarna daalde het weer tot 82% in 1962 (tabel 5).

Het areaal van de overige gewassen - dat dus 10 à 20% van het totale glasareaal in beslag neemt - is na 1947 afgenomen (tabel 6), vooral als gevolg van een vermindering van het areaal "overig" fruit, vooral perziken en pruimen en het areaal "overige" groenten.

Tabel 6

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE "OVERIGE" GEWASSEN ONDER STAAND GLAS IN HA

	Komkommers	Overige groente 1)	Overig fruit 4)	Bloemen	Totaal
1947		42 2)	131	21	194
1952	6	19 3)	85	29	139
1955 5)	4	88 3)	50	53	195
1960	23	63 3)	51	81	218
1962	74	78 3)	51	131	334

Bron: C.B.S. Landbouwtellingen.

- 1) Alle groenten exclusief tomaten en komkommers.
- 2) Inclusief komkommers.
- 3) Exclusief aardbeien en meloenen.
- 4) Alle fruit exclusief druiven.
- 5) Gemiddelde van 1954 en 1956.

De oppervlaktenbloemen en komkommers onder glas nemen tot 1960 geleidelijk toe. Na 1960 was de stijging zeer groot.

b. In de Kring

Omstreeks 1900

Volgens de telling van 1904 was er in dat jaar 68 ha onder plat glas. Waarschijnlijk betrof dit de door middel van plat glas benutte oppervlakte. De werkelijke oppervlakte onder glas zal ongeveer 34 ha hebben bedragen. In 1900 zal deze oppervlakte nog geringer zijn geweest. Ook het staande glas was destijds nog vrijwel van geen betekenis. In 1900 was de tuinbouw in de Kring dan ook voornamelijk een opengrondstuinbouw. Groenten waren de belangrijkste gewassen. De gewassen die onder het weinige plat glas werden geteeld waren vooral komkommers, welke teelt in de herfst, winter en het vroege voorjaar werd gevolgd door de gecombineerde teelt van wortelen, sla en bloemkool.

1900 - 1947

Zoals bleek werden reeds in 1904 komkommers onder plat glas geteeld. In 1947 was (bijlage 10) 92% van de oppervlakte onder plat glas beteeld met komkommers. Daar de oppervlakte komkommers onder staand glas in 1947 te verwaarlozen was (tabel 7), kan worden aangenomen dat de ontwikkeling van de oppervlakte beteeld met komkommers onder glas in de periode 1904 - 1947 gelijk is aan die van de totale oppervlakte plat glas. Dit zou betekenen, dat de oppervlakte komkommers van ± 34 ha in 1904 is uitgebreid tot ± 302 ha in 1947.

De oppervlakte tomaten onder staand glas, die in 1904 nog vrijwel nihil was, bedroeg in 1947 276 ha. De uitbreiding van de oppervlakte komkommers en tomaten in de periode 1904 - 1947 is dan ook in vrijwel hetzelfde tempo verlopen. Beide gewassen tezamen bezetten $\pm 80\%$ van het glasareaal.

Na 1947

Omstreeks 1935 was ruim 90% van de oppervlakte plat glas beteeld met komkommers en in 1961 nog 81% (bijlage 10).

De oppervlakte komkommers zowel onder staand als onder plat glas is dus van ongeveer 300 ha in 1947 toegenomen tot ruim 400 ha in 1960 en daarna weer enigszins gedaald tot omstreeks 375 ha.

Tabel 7

DE OPPERVLAKTE KOMKOMMERS EN TOMATEN ONDER PLAT EN STAAND GLAS (DE KRING)

	Oppervlakte plat glas in ha	Oppervlakte staand glas in ha			In % v.d. totale oppervlakte staand glas		
		totaal	tomaten	komkommers	tomaten	komkommers	tomaten + komkommers
1947	302	399	276	-	69		
1952	327	469	397	24	85	5	90
1955	353	586	502	32	86	5	91
1960	230	885	721	122	81	14	95
1962	169	1044	743	242	71	23	94

Bron: C.B.S. Landbouwtelling.

De oppervlakte tomaten heeft zich veel sterker uitgebreid en wel van 276 ha in 1947 tot 743 in 1962.

Tomaten en komkommers zijn in de Kring de belangrijkste produkten, die onder staand glas worden geteeld; 90% tot 95% van de totale oppervlakte staand glas wordt door deze gewassen ingenomen.

De verschillen tussen de zones in de Kring worden steeds kleiner. In 1947 was in Delft-Pijnacker het komkommerareaal onder glas bijna tweemaal zo groot als het tomatenareaal, terwijl in de overige zones daarentegen de tomaten een veel grotere oppervlakte in beslag namen dan de komkommers. In 1962 was het areaal komkommers in Delft-Pijnacker echter even groot, terwijl in de andere zones het aandeel van de komkommers uiteenliep van 30% in Loosduinen tot 17% in de B-driehoek (bijlage 11).

De overige gewassen nemen na 1952 in de Kring slechts 5 - 10% van de oppervlakte staand glas in beslag. In tegenstelling tot het Westland breidt de teelt van deze gewassen zich na 1960 niet uit, de situatie verandert nauwelijks (tabel 8).

Tabel 8

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE "OVERIGE" GEWASSEN ONDER STAAND GLAS IN HA

Jaar	Druiven	Overige groenten 1)	Overig fruit 4)	Bloemen	Totaal
1947	23	62 2)	22	16	123
1952	20	8 3)	8	12	48
1955 5)	12	23 3)	4	13	52
1960	8	15 3)	3	16	42
1962	8	25 3)	3	23	59

1) Alle groenten exclusief tomaten en komkommers.

2) Inclusief komkommers.

3) Exclusief aardbeien en meloenen.

4) Alle fruit exclusief druiven.

5) Gemiddelde van 1954 en 1956.

§ 7. De teelten onder verwarmd glas

Glasverwarming wordt vrijwel uitsluitend toegepast ten aanzien van staand glas. Het platte glas is voor het overgrote deel onverwarmd. In het Westland was in 1927 ongeveer 15% van de totale oppervlakte onder staand glas verwarmd 1). In 1947 zal ongeveer 20% van de glasoppervlakte verwarmd geweest zijn 2). Tussen 1927 en 1947 is er dus in de verhouding tussen verwarmd en onverwarmd glas slechts een geringe wijziging gekomen.

In de Kring was in 1947 het glasareaal reeds voor ca. 40% verwarmd. Het tomatenareaal was voor 43% en het komkommerareaal voor 100% verwarmd. Deze gewassen namen tezamen ruim 70% van de glasoppervlakte in beslag.

Na 1947 neemt het verwarmde tomatenareaal, zowel in het Westland als in de Kring, geleidelijk toe (tabel 9), in tegenstelling tot het druivenareaal. Het deel van het komkommerareaal onder staand glas dat verwarmd werd is steeds groot geweest. Op grond van deze cijfers kunnen wij concluderen dat van 1947 tot 1962 het aandeel van het verwarmd glas in het totale glasareaal in het Westland geleidelijk is opgelopen van $\pm 20\%$ tot $\pm 40\%$, in de Kring van 40% tot 80%.

1) Tellingen van de "Bond Westland".

2) In 1947 was nl. 20% van het tomatenareaal verwarmd (tabel 9), terwijl in 1952 21% van het druivenareaal en 18% van het "overig" fruitareaal was verwarmd.

Tabel 9

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE VERWARMD STAAND GLAS

	Verwarmd areaal in % van totaal						Staandglasareaal		
	tomaten			druiven			komkommers		
	1947	1955	1962	1952	1956	1962	1947	1954	1961
Oude + Nieuwe gebied	22	39	53				0	82	81
's-Gravenzande	5	15	20				-	-	100
Westland	20	35	47	21	21	18	0	82	82
Delft-Pijnacker	29	53	76					100	95
B-driehoek	67	83	93				100	100	98
Rotterdam	31	49	70				-	100	79
Loosduinen	37	44	52				-	100	88
De Kring	43	60	76				100	100	92
Zuidhollands Glas-district	30	44	57				100		

Bron: tomaten: Landbouwtelling C.B.S.
druiven: Jaarverslagen Bond-Westland.
komkommers: L.E.I.-enquête.

In het Westland had de zone 's-Gravenzande in 1962 relatief het minste verwarmde glas, namelijk $\pm 20\%$. In de B-driehoek van de Kring was daarentegen praktisch alle glas verwarmd ($\pm 95\%$). De overige zones nemen een tussengelegen positie in.

Hoe gering het percentage plat glas is dat wordt verwarmd, blijkt uit het feit dat in 1962 in de Kring 6% van het areaal komkommers onder plat glas werd verwarmd en in het Westland minder dan een half procent. Van het platte glas gebruikt voor andere teelten werd nog minder verwarmd.

§ 8. R e s u m e

Omstreeks 1900 is de tuinbouw, zowel in het Westland als in de Kring, te kenmerken als een opengrondstuinbouw, met in het Westland enig staand glas voor de reeds aanwezige druiventeelt en in de Kring enig plat glas voor de komkommerteelt. Na 1900 zijn drie perioden te onderscheiden, namelijk twee, die zich kenmerken door groei, 1900-1933 en 1947-heden en de daar tussen liggende periode met crisis- en oorlogsjaren, waarin vrijwel niets veranderde.

1900-1933

De periode 1900-1933 kenmerkte zich - afgezien van een zekere stagnatie tijdens en na de eerste wereldoorlog - door een snelle groei van het aantal bedrijven. Ook het glasareaal, zowel in het gebied als geheel als per bedrijf nam sterk toe.

In het Westland waren druiven en tomaten, waarvan ongeveer gelijke oppervlakten geteeld werden, de belangrijkste produkten. In de Kring waren tomaten en komkommers de belangrijkste gewassen. Deze laatste werden onder plat glas geteeld. De twee hoofdteelten nemen in beide gebieden tezamen meer dan 80% van het areaal onder glas in beslag.

1933-1947

In de periode 1933-1947 was het, aanvankelijk door crisismaatregelen en later door gebrek aan materiaal, vrijwel onmogelijk de oppervlakte onder glas te vergroten. Het aantal bedrijven bleef echter toenemen, waarschijnlijk in hoofdzaak door splitsing van bestaande bedrijven.

In deze periode liep de produktie van tomaten en komkommers enigszins terug ten gunste van andere groenten.

1947-heden

Na 1947 begon een periode van hernieuwde groei, aanvankelijk vrij langzaam, maar na 1955 allengssneller. De groei van het aantal bedrijven wordt evenwel steeds minder en in de Kring daalt het aantal zelfs.

In het gehele Zuidhollands Glasdistrict nam de oppervlakte onder staand glas toe van 1506 ha in 1947 tot 3070 ha in 1962. De oppervlakte plat glas verminderde echter van 436 ha in 1947 tot 251 ha in 1962.

Van het staande glas bevindt zich ongeveer $\frac{2}{3}$ in het Westland en $\frac{1}{3}$ in de Kring. In het eerste gebied nam het percentage verwarmd glas toe van ± 20 in 1947 tot ± 40 in 1962 en in het tweede van ± 40 in 1947 tot ± 80 in 1962.

Qua beteelde oppervlakte werd de tomaat in beide deelgebieden het belangrijkste gewas. In het Westland nam het aandeel tomaten in de oppervlakte onder glas toe van 33% tot 67% en in de Kring van 39% tot 61%. De met druiven beteelde oppervlakte liep in het Westland snel terug. In de Kring werd de oppervlakte komkommers nog uitgebreid, alleen minder sterk dan die van de tomaat. (Bovendien verhuisde de komkommerteelt voor 60% van plat naar staand glas.) Het Westland toont na 1960 een opmerkelijke uitbreiding van de teelt van bloemen en komkommers.

De beteelde oppervlakte per bedrijf, die in 1910 in het Zuidhollands Glasdistrict gemiddeld nog 2,5 ha bedroeg, verminderde tot 1,15 ha in 1959.

In het Westland nam het glasareaal per bedrijf toe van 3586 m² in 1947 tot 5508 m² in 1962. In de Kring van 3289 m² in 1947 tot 5539 m².

In de periode 1947-1955 bedroeg de jaarlijkse groei per bedrijf en per jaar van het glasareaal in het Westland 61 m², in de Kring 83 m². In de periode 1955-1962 was deze jaarlijkse groei per bedrijf en per jaar veel sterker, nl. 313 m² in het Westland en 291 m² in de Kring.

Conclusie

Overzien wij het toe- en uittredingsproces als geheel, dan is de conclusie, dat er twee belangrijke veranderingen zijn opgetreden, die een afnemen van de groei van het aantal bedrijfshoofden veroorzaakt kunnen hebben, namelijk vermindering van de toetreding van buitenaf en toeneming van de natuurlijke uittreding.

§ 5. De ontwikkeling van het aantal bedrijven

Een afnemende groei van het aantal bedrijven loopt alleen dan parallel met die van het aantal bedrijfshoofden, als het aantal bedrijfs-hoofden per bedrijf in een bepaalde periode niet verandert, m.a.w. als er geen wijziging komt in het percentage bedrijven met gemeenschappelijke exploitatie.

Uit het onderzoek is gebleken, dat bij de onderzochte bedrijven het percentage gevallen van gemeenschappelijke exploitatie van 1947 af niet sterk is gestegen. Uit tabel 29 blijkt, dat het in de Kring zelfs is afgenomen.

Tabel 29

PERCENTAGE BEDRIJVEN MET GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

	Westland	De Kring
1947	9	28
1960	12	20

Daar de percentages van 1947 in feite lager zullen zijn geweest dan de tabel aangeeft 1) kan geconcludeerd worden dat in het Westland het percentage bedrijven met gemeenschappelijke exploitatie enigszins is toegenomen en in de Kring ongeveer gelijk is gebleven.

Als in de toekomst geen sterke verandering optreedt in de relatieve omvang van de gemeenschappelijke exploitatie, van de toetreding van buitenaf, van uittreding door beroepsverandering en van het percentage tuinderszoons dat het beroep van de vader kiest, dan zal de groei van het aantal bedrijven in het Westland nog enkele tientallen jaren kunnen voortgaan.

In de Kring waar het aantal bedrijven reeds afneemt, zal het aantal bedrijven ook in de toekomst dalen in verband met het feit dat de toetreding van binnenuit niet meer, maar de natuurlijke uittreding nog wel zal stijgen, tenzij de daling van het aantal bedrijven wordt gecompenseerd door vestiging van tuinders afkomstig van buiten het gebied, met name uit het Westland.

1) De hoofden van de reeds in 1947 bestaande bedrijven uit het onderzoek zullen tot de jongeren hebben behoord. De oudere bedrijfshoofden van 1947 waren er in 1960 niet meer. In 1960 bleek, dat juist bij de oudere bedrijfshoofden minder gemeenschappelijke exploitatie voorkwam dan bij de jongere.

HOOFDSTUK III

DE GLASOPSTAND, LICGING, ONTSLUITING EN VOORZIENINGEN VAN DE BEDRIJVEN

§ 1. Spreiding in de oppervlakte glas per bedrijf

In het vorige hoofdstuk is gebleken, dat van 1947 af de oppervlakte onder glas per bedrijf sterk istoeegenomen. De vraag is nu hoe uiteindelijk de oppervlakte glas over de bedrijven was verdeeld.

Uit tabel 10 blijkt dat in 1960/61 in het Westland slechts 5% en in de Kring slechts 8% van het aantal bedrijven minder dan 2000 m² glas hadden.

Tabel 10

AANTAL BEDRIJVEN NAAR OPPERVLAKTE ONDER GLAS (1960/61)
(Plat + staand)

	Aantal bedrijven in de steekproef	Aantal bedrijven met een oppervlakte onder glas (in m ²) van					
		< 2000	2000- <4000	4000- <6000	6000- <8000	8000- <10000	≥ 10000
Oude Gebied	163	1	29	58	38	22	15
Nieuwe Gebied	82	4	29	29	15	3	2
's-Gravenzande	76	11	29	20	10	4	2
Westland	321	16	87	107	63	29	19
Delft-Pijnacker	146	14	50	42	25	8	7
B-driehoek	58	4	18	11	13	6	6
Rotterdam	65	4	22	12	10	12	5
Loosduinen	44	4	12	6	10	5	7
De Kring	313	26	102	71	58	31	25
Zuidhollands Glasdistrict	634	42	192	176	121	60	44

Ca. 77% van het aantal bedrijven had een glasareaal variërend van 2000 tot 8000 m². In het Oude Gebied van het Westland, in de B-driehoek, in Rotterdam en in Loosduinen heeft 44-50% van de bedrijven een glasoppervlakte van meer dan 6000 m², in Delft-Pijnacker 30% en in het Nieuwe Gebied van het Westland slechts 25%.

In het Nieuwe Gebied en Delft-Pijnacker waar de glasoppervlakte over het algemeen geringer is dan in de eerstgenoemde zones, zijn de laatste jaren relatief veel bedrijven gesticht. Er blijkt (tabel 11) in de Kring wel enige samenhang te zijn tussen de glasoppervlakte en de ouderdom van het bedrijf. In het Westland is er daarentegen geen duidelijk verband.

Tabel 11

OPPERVLAKTE ONDER GLAS PER BEDRIJF (1960/61) NAAR
PERIODE VAN VESTIGING

	Periode van vestiging			
	vóór 1931	1931 1940	1941 1950	1951 1960/61
Westland	5083	5760	5181	5559
De Kring	6702	6273	5454	5337

Overigens zij opgemerkt dat alleen een samenhang kan worden verwacht tussen de periode van vestiging en de glasoppervlakte, voor zover het gestichte bedrijven (en niet overgenomen bedrijven) betreft. Een vergelijking van de na 1946 overgenomen en gestichte bedrijven toont inderdaad aan, dat de gestichte bedrijven in de Kring over een kleinere oppervlakte onder glas beschikken. In het Westland is de situatie echter juist omgekeerd.

Duidelijk is dus dat niet alleen de periode van vestiging bepalend is voor de glasoppervlakte, maar dat ook andere factoren zoals o.a. rentabiliteit en beschikbaar eigen vermogen een rol spelen.

§ 2. Het type van de glasopstand

a. De verhouding tussen plat glas en staand glas

Uit tabel 12 blijkt dat in 1960 in het Westland het percentage bedrijven met uitsluitend plat glas en met overwegend plat glas nog slechts gering was.

Tabel 12

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN NAAR TYPE GLASOPSTAND 1)

	Bedrijven met			
	alleen plat glas 2)	overwegend plat glas 3)	overwegend staand glas 4)	alleen staand glas
	procenten			
Westland 1947	11	3	46	40
1954	5	4	52	39
1960	2	1	52	45
De Kring 1947	42	12	36	10
1954	31	11	44	14
1961	9	6	49	36
Z.H.G. 1947	23	7	42	28
1954	16	7	49	28
1960/61	6	3	50	41

Bron: 1947: geënquêteerde bedrijven die toen reeds aanwezig waren.
1954: idem.

- 1) In de steekproef was slechts 1 bedrijf met uitsluitend opengrondsteelten.
- 2) Inclusief kweekkassen voor planten.
- 3) > 50% plat glas.
- 4) > 50% staand glas.

In 1947 had 46% van het aantal bedrijven in het Westland overwegend staand glas en 40% uitsluitend staand glas. In 1960 waren deze percentages 52 en 45. Er hebben zich in de periode 1947-1960 dus slechts geringe wijzigingen voorgedaan.

In de Kring is de situatie anders. In 1947 had 42% van de bedrijven alleen plat glas en 12% overwegend plat glas; op ruim de helft van de bedrijven was het platte glas dus hoofdzaak. In 1961 was dit nog bij slechts 15% van de bedrijven het geval. Het percentage bedrijven met overwegend staand glas steeg van 36 tot 49 en dat met alleen staand glas van 10 tot 36.

De ontwikkeling in de Kring gaat dus in de richting van de situatie, zoals die zich voordoet in het Westland, waarbij opgemerkt moet worden, dat het platte glas zich lang handhaaft.

Bezien wij de situatie per zone, dan blijkt dat in het Westland (tabel 13) de bedrijven met alleen of overwegend plat glas uitsluitend voorkomen in 's-Gravenzande en in het Nieuwe Gebied (vooral in het deel dat grenst aan de zone Delft-Pijnacker). Bedrijven met enig plat glas zijn over het gehele gebied verspreid.

Voor wat de Kring betreft blijkt, dat de verhoudingen in de B-driehoek veel overeenkomst vertonen met die in het Westland. Het platte glas komt vooral voor in Delft-Pijnacker en in Loosduinen.

Tabel 13

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN PER ZONE NAAR TYPE GLASOPSTAND (1960/61)

	Aantal bedrijven in de steekproef	Bedrijven met			
		alleen plat glas	overwegend plat glas	overwegend staand glas	alleen staand glas
		procenten			
Oude Gebied	163	-	-	47	53
Nieuwe Gebied	82	4	1	55	40
's-Gravenzande	76	4	3	58	35
Westland	321	2	1	52	45
Delft-Pijnacker	146	13	9	46	32
B-driehoek	58	3	-	47	50
Rotterdam	65	5	6	52	37
Loosduinen	44	14	2	55	29
De Kring	313	10	6	48	36
Zuidhollands Glasgebied	634	6	3	50	41

b. Het serre-araal

De speciaal voor de druiventeelt gebouwde kassen, die hier serres zullen worden genoemd, worden nu de druiventeelt terugloopt veelal voor andere teelten gebruikt.

De serre is, behalve voor druiven, echter minder geschikt voor de teelt van andere gewassen en de verwachting bestaat dan ook, dat te zijner tijd een deel van deze serres zal worden vervangen door moderne opstanden (warenhuizen en kassen met hoge kapconstructies). Het aantal serres in het Westland 1) is sinds 1952 aanzienlijk gedaald, zoals blijkt uit tabel 14.

1) De hiernavolgende gegevens hebben alleen betrekking op het Westland; in de Kring komen slechts weinig serres voor.

Tabel 14

PROCENTUELE VERDELING VAN HET STAANDGLASAREEAL IN HET WESTLAND NAAR
SERRES EN WARENHUIZEN

	1952	1954	1956	1958	1960	1962
	procenten					
Serres	51	46	43	37	31	27
Warenhuizen	49	54	57	63	69	73

Bron: Verslagen Bond Westland.

In 1952 namen de serres nog 51% van het glasareaal in het Westland in beslag. Dit percentage is geleidelijk teruggelopen tot 27% in 1962, niet zozeer als gevolg van een afname van de oppervlakte onder serres (deze oppervlakte is tot 1956 nog enigszins toegenomen en daarna met 13% afgenomen), maar als gevolg van een sterke uitbreiding van de overige glasopstanden, die worden aangeduid met de verzamelnaam warenhuizen 1)..

Tabel 15

DE OPPERVLAKTE SERRES IN HET WESTLAND, VERDEELD NAAR GEWAS (IN %)

	1952	1954	1956	1958	1960	1962
	procenten					
Druiven	64	61	55	52	52	51
Perziken	6	4	4	4	4	4
Pruimen	3	2	2	3	4	4
Tomaten	25	31	36	38	33	35
Overige produkten	2	2	3	3	7	6
Totaal in ha	582	584	594	570	551	517

Bron: Verslagen Bond Westland.

Uit tabel 15 blijkt dat in 1952 nog 64% van de oppervlakte serres in gebruik was voor de druiventeelt en dat dit in 1962 nog maar 51% was. De teelt van perziken en pruimen in serres blijft vrij constant. Het niet meer voor druiventeelt gebruikte serre-areaal wordt in de eerste plaats benut voor tomaten, waarvan het aandeel is toegenomen van 25 in 1952 tot 38% in 1958. Daarna loopt het weer enigszins terug.

Op de meeste bedrijven komen nog serres voor. Op slechts 12% van de bedrijven komen geen serres voor (tabel 16) en deze bedrijven zijn hoofdzakelijk gelegen in het Nieuwe Gebied en in 's-Gravenzande. In het Oude Gebied komen op slechts 5% van de bedrijven geen serres voor. Bij 72% van het aantal bedrijven beslaat de oppervlakte serres minder dan de helft van het glasareaal, maar bij 38% is het toch nog meer dan een kwart. Het aantal bedrijven, waarop meer dan 50% van het glasareaal wordt ingenomen door serres is slechts beperkt (16%).

1) Deze naam is voor het in de tabel weergegeven areaal ook wel in hoofdzaak juist, omdat de moderne kastypen vooral worden gebruikt voor de bloementeelt die niet in de gegevens van de Bond Westland is opgenomen.

Tabel 16

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN NAAR HET AANDEEL DAT DE
SERRES IN HET STAANDGLASAREEAAL INNEMEN (WESTLAND 1960)

	Aantal bedrijven in steekproef	geen serres	procenten				alleen serres
			<25%	25-<50%	50-75%	75->100%	
Oude Gebied	163	5	31	44	16	2	2
Nieuwe Gebied	82	23	40	27	9	-	1
's-Gravenzande	76	32	37	10	-	-	5
Westland	321	12	34	38	13	1	2

Wat de vermindering van het serre-areaal betreft, blijkt uit tabel 17, dat bij de bedrijven waarop de tuinder zich vóór 1947 vestigde in 84% van de gevallen niets veranderde. Uit gelijksoortige gegevens van tuinders, die zich vestigden in de periode 1946-1955, bleek dat dit percentage daar 70 bedroeg.

Tabel 17

AANTAL BEDRIJVEN MET SERRES, VERDEELD OP BASIS VAN DE MATE, WAARIN DE
OPPERVLAKTE SERRES SINDE 1954 IS AFGENOMEN (VESTIGINGEN VOOR 1947)

Oppervlakte waar gebouwd mag worden	Aantal bedrijven met serres	Aantal bedrijven in 1960 waar sinds 1954 het serre-areaal afgenomen is met		
		≥ 20%	<20%	niet veranderd
0 - 10 are	47	12	3	32
10 - 20 are	20	1	2	17
20 - 40 are	36	5	-	31
40 - 100 are	53	2	1	50
≥ 100 are	16	1	-	15
Totaal	172 (100%)	21 (12%)	6 (4%)	145 (84%)

Uit tabel 17 blijkt voorts, dat de oppervlakte serres vooral sterk afnam (met meer dan 20%) bij de bedrijven waar minder dan 10 are grond aanwezig was om nog glas op te bouwen. Dit wijst erop dat de tuinders in de afgelopen jaren vooral tot vervanging van serres door warenhuizen zijn overgegaan, indien de oppervlakte overig glas niet meer kon worden uitgebreid. Bij de tuinders, die zich na 1946 vestigden, was dit verband tussen vervanging van serres en nog beschikbare grond overigens niet aanwijsbaar.

§ 3. Ontwikkeling van de oppervlakte verwarmd glas

Zoals in hoofdstuk II bleek is de oppervlakte verwarmd glas de afgelopen jaren sterk toegenomen, namelijk tot $\pm 40\%$ van het glasareaal in het Westland en tot $\pm 80\%$ in de Kring. De vraag is nu hoeveel bedrijven verwarmd glas hebben en in welke omvang de aanwezige oppervlakte glas is verwarmd 1).

Tabel 18

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN MET STAAND GLAS,
OP BASIS VAN HET AANDEEL VERWARMD GLAS
(GEENQUETEERDE BEDRIJVEN IN 1947, 1954 en 1960)

	Aantal bedrijven	Geen verwarming	<25%	25-<50%	50-<75%	75-<100%	Alles verwarmd
			verwarming				
Westland 1947	175	63	16	10	7	3	1
1954	248	58	14	13	8	4	3
1960	315	39	10	14	16	12	9
De Kring 1947	72	52	8	6	8	4	22
1954	130	37	7	3	6	3	44
1960	286	14	4	6	8	6	62

Uit tabel 18 blijkt, dat sinds 1947 het percentage van de geënquêteerde bedrijven zonder verwarmd glas, zowel in het Westland als in de Kring, is gedaald. Deze daling was in de Kring aanzienlijk sterker dan in het Westland, waar nu nog steeds op 39% van de bedrijven geen verwarming voorkomt, terwijl dit percentage in de Kring slechts 14 bedraagt. Een opmerkelijk verschil tussen het Westland en de Kring is dat er in laatstgenoemd gebied weinig bedrijven zijn met een combinatie van warm en koud staand glas, terwijl het percentage bedrijven in de Kring met uitsluitend verwarmd glas hoog is (62%). Dit percentage bedraagt in het Westland slechts 9. Een belangrijke factor is hierbij waarschijnlijk het feit dat in het Westland relatief meer serres en oude warenhuizen voorkomen. In 1962 was slechts 25% van de serres verwarmd, terwijl sinds 1952 de oppervlakte verwarmde serres niet is toegenomen 2).

Dat serres over het algemeen niet verwarmd worden, vindt wellicht zijn oorzaak in het feit dat serres - en ook oude warenhuizen - niet of minder geschikt zijn voor verwarmde teelten.

Aangezien vele bedrijven serres hebben, ligt het voor de hand, dat er weinig bedrijven zijn waar de gehele oppervlakte glas is verwarmd.

De omvang van het verwarmde glas is in de ene zone aanzienlijk groter dan in de andere. Voor wat het Westland betreft is in 's-Gravenzande en het Nieuwe Gebied het percentage bedrijven zonder verwarming hoog, nl. 62% en 47% (tabel 19).

1) Daar de oppervlakte onder plat glas nagenoeg geheel onverwarmd is, kon in deze paragraaf het platte glas buiten beschouwing blijven.

2) Gegevens Bond Westland.

Tabel 19

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL GEENQUÊTEERDE BEDRIJVEN PER ZONE,
OP BASIS VAN HET AANDEEL VERWARMD GLAS (1960)

	Aantal bedrijven	Geen ver- warming	<25%	25-<50%	50-<75%	≥ 75%	Alles verwarmd
			verwarming				
Oude Gebied	163	24	13	20	21	15	7
Nieuwe Gebied	79	47	5	6	13	10	19
's-Gravenzande	73	62	8	11	8	8	3
Westland	315	38	10	14	16	12	10
Delft-Pijnacker	129	11	4	6	6	6	67
B-driehoek	56	2	-	-	7	-	91
Rotterdam	62	16	8	10	10	3	53
Loosduinen	39	36	5	5	15	18	21
De Kring	286	14	4	6	8	6	62

In de Kring heeft Loosduinen een hoog percentage bedrijven zonder verwarming en een voor de Kring laag percentage bedrijven, waarop alle staand glas is verwarmd. De verhoudingen liggen hier meer zoals in het Westland. Ook in Rotterdam is het percentage bedrijven waarop alle staand glas verwarmd is relatief gering (53%). Wellicht spelen ook hier de vele oude glasopstanden een rol. In de B-driekhoek is er een zeer hoog percentage bedrijven (91%) waarop alle staand glas is verwarmd, terwijl 7% voor meer dan de helft verwarmd is. Het onverwarmd glas is hier dan ook van zeer ondergeschikt belang.

§ 4. M o g e l i j k h e d e n t o t u i t b r e i d i n g v a n d e g l a s o p s t a n d

De oppervlakte staand glas per bedrijf is in het Westland van 1947 tot 1962 toegenomen van $\pm 3200 \text{ m}^2$ tot $\pm 5300 \text{ m}^2$; in de Kring van 1900 m^2 tot 4800 m^2 . Dit betekent dus een toeneming van 2000 à 3000 m^2 in 15 jaar. Deze toeneming hield ten dele verband met een overgang van teelten in de open grond en onder plat glas naar die onder staand glas. Ook vergroting van de per man betaalde oppervlakte als gevolg van verbeterde produktie-methoden en de gunstige bedrijfsuitkomsten hebben tot de uitbreiding van de oppervlakte staand glas bijgedragen.

Laatstgenoemde factoren zullen ook in de toekomst een rol spelen en niets wijst er dan ook op, dat de groei van de oppervlakte staand glas per bedrijf zal gaan stagneren.

De mogelijkheid om deze oppervlakte uit te breiden is echter beperkt. In sommige gebieden ontbreekt hiervoor de ruimte, in andere zones wordt door bouwverboden vergroting van de glasopstand onmogelijk gemaakt. Dit laatste geldt vooral de Kring; in het Westland ondervindt slechts 2 à 3% van de bedrijven hinder van een bouwverbod.

Uit tabel 20 blijkt dat op 21% van de bedrijven in het Westland en op 33% van die in de Kring nu reeds geen verdere uitbreiding meer mogelijk is.

Tabel 20

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN NAAR BESCHIKBARE OPPERVLAKTE
VOOR DE BOUW VAN STAAND GLAS

	Aantal bedrijven in steek- proef	Geen ruimte	< 20 are	20-<50 are	>50 are	Onbekend
Oude Gebied	163	26	21	35	18	-
Nieuwe Gebied	82	24	9	26	41	-
's-Gravenzande	76	10	8	20	59	3
Westland	321	21	15	29	34	1
Delft-Pijnacker	146	21	4	27	48	-
B-driehoek	58	22	10	28	40	-
Rotterdam	65	66	3	8	23	-
Loosduinen	44	43	7	25	25	-
De Kring	313	33	6	23	38	-

Bovendien is er een aanzienlijk percentage bedrijven waar de voor uitbreiding beschikbare ruimte nog maar zeer gering is, nl. kleiner dan 20 are. Op de meeste van deze bedrijven zal na verloop van enige jaren geen uitbreidingsmogelijkheid meer aanwezig zijn.

Voor wat het Westland betreft kampt in het Oude Gebied reeds 47% van de bedrijven met het ruimteprobleem. In de andere zones van het Westland liggen deze percentages wat lager. 1)

In de Kring is het percentage bedrijven dat hun glasopstand niet kan vergroten, voornamelijk ten gevolge van bouwverboden, in doorsnee nog hoger dan in het Westland. In Rotterdam bijvoorbeeld is op 37% van de bedrijven geen ruimte meer beschikbaar, terwijl 29% van de bedrijven getroffen is door een bouwverbod, zodat er op 66% van de bedrijven geen uitbreidingsmogelijkheden meer zijn.

In de zones Delft-Pijnacker, B-driehoek en Loosduinen zou het percentage bedrijven dat geen uitbreidingsmogelijkheden heeft, uitsluitend als gevolg van ruimtegebrek, respectievelijk 14, 17 en 29 hebben bedragen. Loosduinen valt hier op door een hoog percentage.

1) De hier vermelde gegevens zijn gebaseerd op het antwoord van de tuinder op de vraag op welke oppervlakte hij nog glas zou kunnen of mogen bouwen. Het is dus niet het verschil tussen de bebouwde oppervlakte en de totale oppervlakte van het bedrijf. Dit verschil omvat nl. ook stroken, hoeken, geren, paden enz., die toch niet bebouwd kunnen worden.

§ 5. Ligging, ontsluiting en voorziening van de bedrijven

a. Ligging van de bedrijven

De ligging van de bedrijven is gezien:

1. t.o.v. de verharde (openbare) weg;
2. t.o.v. de veiling;
3. t.o.v. het dorp.

Tabel 21, die uitsluitend betrekking heeft op de bedrijven van tuinders die zich vestigden in 1947 of later, geeft hiervan een indruk. 72% van de bedrijven in het Westland ligt aan de verharde weg, dat wil zeggen de ingang tot de kavel is minder dan 10 meter van de weg verwijderd. In de Kring bedraagt dit percentage 63. Daar ook een afstand tot de verharde weg van 10 - 100 meter in het algemeen geen belemmering voor een goede verbinding met de weg behoeft te betekenen, tenzij er waterlopen tussen liggen, kunnen wij stellen, dat 86% van de bedrijven in het Westland en 80% in de Kring aan of vlak bij een verharde (openbare) weg ligt.

Tabel 21

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN 1) NAAR AFSTAND TOT VERHARDE WEG, VEILING EN DORPSKERN

		Aantal bedrijven in de steekproef	Afstand in meters					
			10-<100	100-<1000	1000-<3000	3000-<5000	≥5000	
			procenten					
Westland	Verharde weg	132	72	14	11	2	-	1
	Veiling	131 2)	-	-	14	54	26	6
	Dorp	131 2)	4	-	18	59	16	3
De Kring	Verharde weg	192	63	17	19	1	-	-
	Veiling	192	-	-	4	34	22	40
	Dorp	192	7	1	12	36	38	6

1) Bedrijven van tuinders die zich in 1947 of later vestigden.

2) Van een bedrijfse afstand onbekend.

In het Westland bedraagt de afstand tot de veiling voor het grootste deel van de bedrijven (80%) 1-5 km. Slechts voor 6% van de bedrijven is deze afstand groter. In de Kring is dit percentage veel hoger, namelijk 40. De afstanden tot de veiling zijn in de Kring dus in het algemeen groter. Dit hangt enerzijds samen met de meer verspreide ligging van de bedrijven in dit gebied, anderzijds met het feit, dat twee belangrijke veilingen, namelijk in Delft en Rotterdam, vrij excentrisch liggen.

Voor de afstand tot het dorp - er is gerekend tot aan de dorpskern - geldt hetzelfde. In het Westland ligt 77% van de bedrijven op minder dan 3 km afstand van de dorpskern. In de Kring is dit maar bij 49% van de bedrijven het geval. Behalve een meer verspreide ligging van de bedrijven speelt hier ook het feit dat de dorpen verder van elkaar liggen en veelal een langgerekte vorm hebben, een rol.

b. Ligging van de woning ten opzichte van de bedrijven

Bij de moderne bedrijven met verwarmd glas is het belangrijk dat het bedrijfshoofd op het bedrijf woont.

Tabel 22

PROCENTUELE VERDELING VAN HET AANTAL ZELFSTANDIG WONENDE BEDRIJFSHOOFDEN
NAAR AFSTAND WONING/BEDRIJF

	Aantal bedrijfs- hoofden in de steekproef	Afstand in meters					
		0 ¹⁾	<500 m	500-<1000	1000-<3000	≥3000	onbekend
Oude Gebied	175	79	9	3	6	2	1
Nieuwe Gebied	87	70	10	3	6	6	5
's-Gravenzande	72	59	11	1	13	8	8
Westland	334	72	10	3	7	4	4
Delft-Pijnacker	141	52	25	6	13	3	1
B-driehoek	71	42	20	17	15	6	6
Rotterdam	78	55	15	6	8	10	6
Loosduinen	48	31	13	8	38	10	-
De Kring	338	47	20	9	16	6	2

1) Woning op de kavel.

Op bedrijven zonder verwarmd glas is de noodzaak om op de kavel te wonen minder groot. Uit tabel 22 blijkt, dat in het Oude Gebied van het Westland 79% van de zelfstandig wonende bedrijfshoofden op het bedrijf woont en nog 9% op een afstand van minder dan 500 meter. In de Kring is het percentage op de kavels aanzienlijk lager. Het percentage woningen op een afstand van minder dan 500 meter van het bedrijf is daarentegen groter dan in het Westland. In Loosduinen is het percentage woningen op het bedrijf zeer gering. Behalve het bedrijfstype speelt waarschijnlijk het feit, dat 70% van de bedrijven op gepacht land ligt, hier een rol. Ook in het gebied Delft-Pijnacker is veel gepacht land (47%). In de B-driehoek en in Rotterdam is dit echter in veel mindere mate het geval.

Het blijft niettemin een opmerkelijk feit, dat in de Kring, waar 86% van de bedrijven over verwarmd glas beschikt, minder dan de helft van de bedrijfshoofden op het bedrijf woont 1).

- 1) De huizen, die de tuinders bewonen, zijn in het algemeen hun eigendom; in het Westland 80%, in de Kring 68%. In dit laatste gebied vormt Loosduinen een uitzondering, slechts 44% van de woningen is hier eigendom van de tuinder.

c. Ontsluiting

Vóór 1950 vormde de afvoer van de produkten in het algemeen geen probleem. Vele bedrijven lagen in een vaargebied en zo niet, dan had men gezorgd voor een andere verbindingsmogelijkheid. Moeilijk werd de situatie na 1950, toen meer en meer duidelijk werd, dat vervoer per as te prefereren viel boven vervoer per boot. Vele bedrijven in de oorspronkelijke vaargebieden waren echter niet bereikbaar voor vervoer per as en deze bereikbaarheid was ook niet eenvoudig te realiseren.

Uit tabel 23 blijkt, dat in 1960 in de meeste gebieden reeds ca. 80% van de bedrijven bereikbaar was voor vrachtvervoer per as; in Loosduinen was echter slechts ruim de helft van de bedrijven bereikbaar voor vrachtvervoer per as.

De verschillen tussen de tuinders, die zich vóór 1947 vestigden en die zich in 1947 of later vestigden zijn niet groot. Dit is ook wel logisch, omdat het merendeel van de bedrijven wordt overgenomen. Anderzijds zou men kunnen denken dat het percentage bedrijven, dat bereikbaar is voor vrachtvervoer per as bij tuinders, die zich reeds vóór 1947 vestigden hoger zou zijn, omdat zij inmiddels langer de tijd hebben gehad om het bedrijf te ontsluiten.

Tabel 23

PERCENTAGE BEDRIJVEN BEREIKBAAR VOOR VRACHTVERVOER PER AS IN 1960

	Aantal bedrijven in steekproef			Perc. bedrijven bereikbaar voor vrachtvervoer per as		
	tuinder gevestigd			tuinder gevestigd		
	vóór '47	'47 of later	totaal	vóór '47	'47 of later	totaal
Oude Gebied	95	68	163	80	72	77
Nieuwe Gebied	44	38	82	93	87	90
's-Gravenzande	50	26	76	94	92	93
Westland	189	132	321	87	80	84
Delft-Fijnacker	41	105	146	76	86	83
B-driehoek	26	32	58	92	97	95
Rotterdam	37	28	65	81	93	86
Loosduinen	17	27	44	53	56	55
De Kring	121	192	313	78	84	81

Dat dit een rol speelt bleek bij de bedrijven waarvan de tuinder zich reeds vóór 1947 vestigde. Daarvan was in 1947 in het Westland 80% bereikbaar voor vrachtvervoer per as en in de Kring 68%. In 1960 waren deze percentages gestegen tot respectievelijk 87 en 78. Daar staat echter tegenover, dat de tuinders, die zich vestigden na 1947, dit vaak deden buiten de vaargebieden voor zover zij althans geen bedrijf overnamen en dat zij, naarmate het duidelijker werd dat vrachtvervoer per as belangrijker werd, aan dit aspect van hun vestigingsplaats meer aandacht zullen hebben besteed. Op grond hiervan zouden wij bij de jongeren een hoger percentage ontsloten bedrijven kunnen verwachten. In de Kring is dit ook wel zo, maar in het Westland juist niet.

Voor een ideale ontsluiting is bereikbaarheid voor vrachtvervoer per as tot op het bedrijf niet voldoende, maar moeten ook alle glasopstanden bereikbaar zijn. Dit bleek zowel in het Westland als in de Kring bij $\pm 30\%$ van de bedrijven het geval te zijn.

d. Aanwezigheid van water- en elektriciteitsvoorziening

Voor de bedrijven is het van belang, dat sbot- of boezemwater (gietwater) en elektriciteit (circulatiepompen) aanwezig zijn. Bij vrijwel alle bedrijven bleek dat het geval te zijn, zoals blijkt uit tabel 24. Leidingwater is slechts op een minderheid van de bedrijven aanwezig, maar zo nodig kan in veel gevallen wel gebruik worden gemaakt van de watervoorziening van de huizen.

Tabel 24

PERCENTAGE BEDRIJVEN 1) DAT OVER WATER EN ELEKTRICITEIT BESCHIKT

	Aantal bedrijven in steek- proef	Bedrijven met		
		slootwater als goed gietwater	leidingwater	elektriciteit
Westland	132	92%	16%	95%
De Kring	192	97%	17%	92%

1) Waarvan het bedrijfshoofd zich in 1947 of later vestigde.

De woningen van de tuinders waren allemaal aangesloten op het elektriciteitsnet (tabel 25). Het percentage woningen aangesloten op het waterleidingnet was 94% in de Kring en 78% in het Westland. Bovendien waren 70% (de Kring) en 73% (Westland) aangesloten op het telefoonnet. De verspreiding van het stadsgas was minder (40% van de woningen), maar dit is van minder belang als elektriciteit aanwezig is.

Tabel 25

PERCENTAGE WONINGEN 1) MET NUTSVOORZIENINGEN

	Aantal woningen in steekproef	Woningen met			
		gas	elektriciteit	waterleiding	telefoon
Westland	139	40%	100%	78%	73%
De Kring	176	40%	100%	94%	70%

1) Van zelfstandig wonende bedrijfshoofden die zich in of na 1947 vestigden.

HOOFDSTUK IV

ACHTERGRONDEN VAN DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN

§ 1. In l e i d i n g

In § 4 van hoofdstuk II is gebleken, dat de groei van het aantal bedrijven, zowel in het Westland als in de Kring, van omstreeks 1950 af aanzienlijk zwakker is geworden. Er zal nu worden nagegaan, wat daarvan de redenen zijn geweest en wat in de toekomst moet worden verwacht.

In het eerste deel van dit hoofdstuk zal de aandacht vooral gericht zal zijn op de factoren, die de omvang van de groep der tuinders bepalen, terwijl vervolgens zal worden nagegaan hoe de omvang van de tuindersgroep zich in de toekomst zal wijzigen en wat de invloed daarvan zal zijn op het aantal bedrijven.

§ 2. H e t t o e - e n u i t t r e d i n g s p r o c e s

De "beroepsgroep van de tuinders" is geen statistisch geheel, integendeel, er vestigen zich mensen als zelfstandig tuinder en anderen treden uit.

Wijzigen in de omvang van de groep komen tot stand zodra het aantal toe- en uittredingen niet meer even groot is.

In grafiek 1 is het toe- en uittredingsproces schematisch weergegeven. De centrale figuur stelt de leeftijdsopbouw van de beroepsgroep voor.

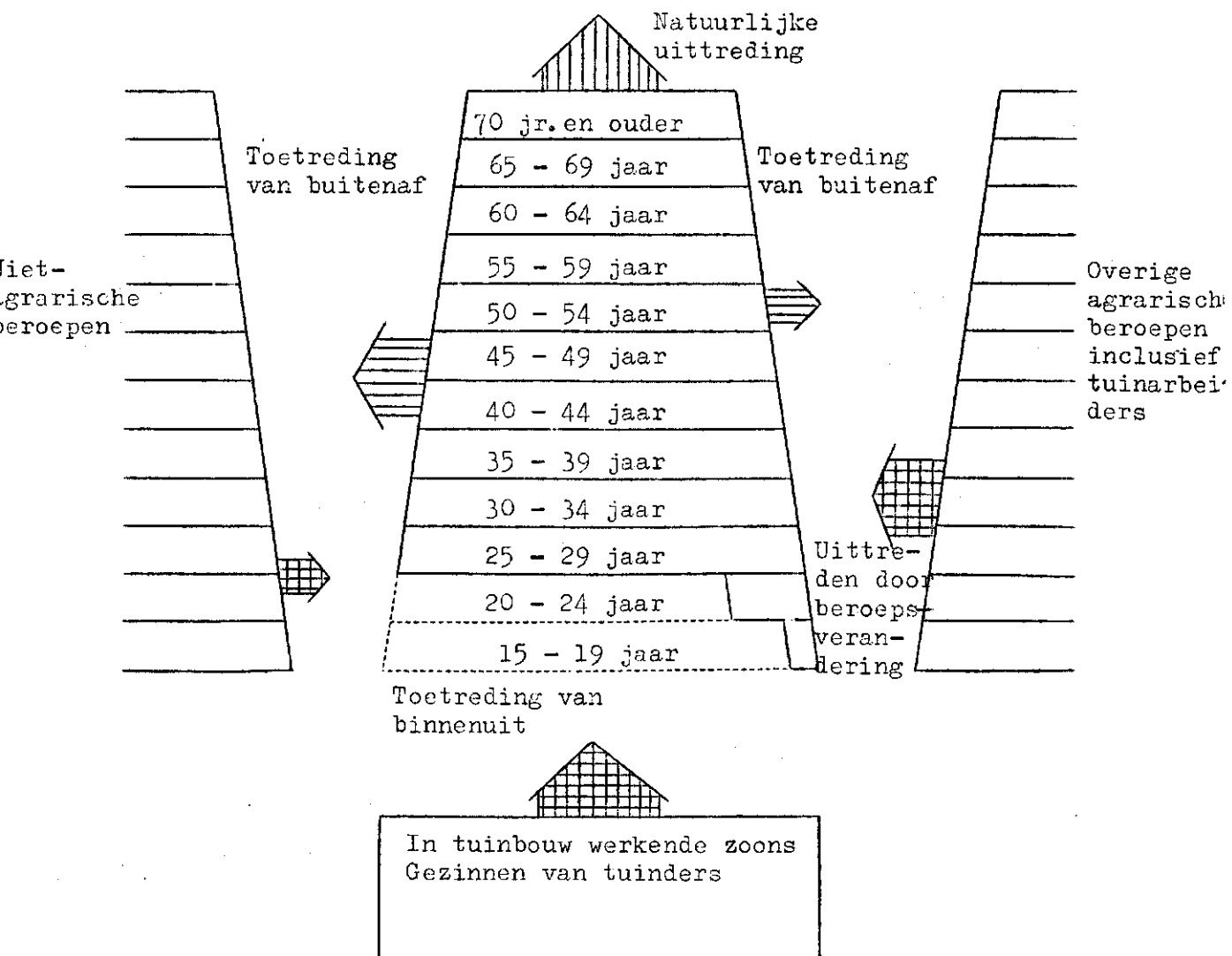
De oudere leeftijdsklassen hebben een kleinere bezetting dan de jongere. De breedte van de figuur is in beginsel een maat voor de bezetting. De leeftijdsklassen 20-24 jaar en 15-19 jaar hebben in het algemeen nog een zeer kleine bezetting.

De meeste tuinders zijn zelf zoon van een tuinder, zij komen dus voort uit de onder in de grafiek afgebeelde groep "gezinnen van tuinders". Zij worden in het algemeen zelfstandig tuinder tussen hun 20e en 35e jaar en treden op dat moment dus toe tot de beroepsgroep. Dit zal worden aangeduid als "toetreding van binnenuit".

Normaal is dat men tuinder blijft tot het einde van zijn beroepsactiviteiten, dat wil zeggen, tot het bedrijf wegens ouderdom, overlijden, ziekte of invaliditeit moet worden overgedaan. Dit zal worden aangeduid als "natuurlijke uittreding" en dit is in de grafiek aangegeven door een verticale pijl aan de bovenzijde van de grafiek.

De hoofdstroom beweegt zich dan ook door de grafiek van onder naar boven.

DE TOE- EN UITTREDDING VAN TUINDERS

Behalve zoons van tuinders treden ook zoons van landbouwers, van wernemers in land- en tuinbouw en van niet-agrariërs toe. Dit zal worden aangeduid als toetreding van buitenaf en het is in de grafiek weergegeven door horizontale op de beroepsgroep gerichte pijlen.

Evenzo blijven niet alle tuinders in hun beroep tot het einde van hun beroepsactiviteiten. Een aantal van hen verandert op een bepaald moment van beroep. Meestal wordt dan een niet-agrarisch beroep gekozen, maar soms ook wordt men landbouwer. Dit uittreden zal worden aangeduid als "uittreden door beroepsverandering". Dit is in de grafiek aangegeven door de horizontale van de beroepsgroep af gerichte pijlen. De breedte van de pijlen verschilt om aan te tonen in welke richting de stroom in hoofdzaak gaat. Zij heeft echter verder geen kwantitatieve betekenis.

Uit de horizontale pijlen blijkt, dat er behalve de reeds genoemde stroom van beneden naar boven, ook een stroom van links naar rechts bestaat, met een zwakke onderstroom van rechts naar links.

§ 3. Ontwikkeling van de toetreding

De toetreding kan worden onderscheiden in toetreding van binnenuit (het zelfstandig tuinder worden van zoons van tuinders) en van buitenaf. De eerste is veel belangrijker dan de tweede.

Toetreding van binnenuit

Door het aantal bedrijfshoofden, dat zoon van een tuinder is, te rangschikken naar leeftijdsklasse, verkrijgt men een indruk van het verloop van deze toetreding in de afgelopen decennia. Ten aanzien van de naaste toekomst valt deze af te leiden uit het aantal niet-zelfstandig in de tuinbouw werkende zoons en voor een wat verdere toekomst uit het totale aantal zoons van tuinders.

Uitgegaan van het feit, dat men gemiddeld in zijn 27 à 28ste jaar zelfstandig is geworden, is ook globaal aan te geven, wanneer een bepaalde leeftijdsklasse zelfstandig werd of zal worden (tabel 26).

Tabel 26

ONTWIKKELING VAN TOETREDING VAN BINNENUIT SINDS 1930 (STEEKPROEFAANTALLEN)

Leeftijd in 1960	Aantal bedrijfshoofden zoons van tuinders + niet-zelfstandig in tuinbouw werkende zoons 1)		Periode van toetreden (globaal)
	Westland	de Kring	
> 60 jaar	46	29	vóór 1930
50 - 59 "	70	73	1930 - 1939 3)
40 - 49 "	86	68	1940 - 1949
30 - 39 "	107	122	1950 - 1959
20 - 29 "	85	113	1960 - 1969
10 - 19 2)	152	89	1970 - 1979
0 - 9 2)	125	103	1980 - 1989

- 1) Tezamen genomen omdat de leeftijd van zelfstandig worden sterk verschilt.
- 2) Aangenomen is dat 60% van de tuinderszoons het beroep van de vader zal kiezen. In de afgelopen 20 jaar was dit nl. 60 à 70%.
- 3) De toetreding zal in de periode nog iets groter zijn geweest omdat deze groep in 1960 - het waren toen de 50-59-jarigen - niet meer volledig was als gevolg van uittreding. Dit bezwaar doet zich bij de jongere leeftijds-klassen uiteraard steeds minder voor.

Uit de tabel blijkt, dat in het Westland de toetreding van binnenuit, die van 1930 tot 1959 geleidelijk toenam, sindsdien vermindert. In de periode 1970-1979 zal de toetreding van binnenuit echter weer toenemen, terwijl het tijdvak 1980-1989 een daling te zien zal geven. De verschillen in toetreding ontstaan vooral door verschillen in het aantal aanwezige zoons, en slechts voor een klein deel door wijzigingen in beroepskeuze. In het Westland is er dus sinds 1930 een tendentie tot vergroting van de toetreding, welke tendentie zich tot omstreeks 1980 zal voortzetten.

In de Kring waar de toetreding van binnenuit van 1930 tot omstreeks 1960 is toegenomen, zal deze in de toekomst ongeveer constant blijven, zij het op een iets lager niveau.

Toetreding van buitenaf

De toetreding van buitenaf blijkt uit de ontwikkeling van het percentage tuinders, dat geen tuinderszoon is. Uit tabel 27 blijkt, dat in de periode 1921 tot 1941 een vrij aanzienlijk deel van de tuinders, namelijk 30 à 40%, geen zoon van een tuinder was. In de periode 1941-1950 daalde dit percentage tot 20 à 30 en na 1950 bedroeg het in het Westland nog 9 en in de Kring 15. Deze vermindering van de toetreding van buitenaf betekent, dat de beroepsgroep van de tuinders steeds meer een gesloten karakter krijgt.

Tabel 27

HERKOMST BEDRIJFSHOOFDEN IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT NAAR PERIODE VAN VESTIGING

Periode van vestiging	Westland							De Kring						
	aantal bedrijfs- hoofden (steek- proef)	perc. bedrijfshoofden afkomstig uit						aantal bedrijfs- hoofden (steek- proef)	Perc. bedrijfshoofden afkomstig uit					
		Westland		de Kring		ov. gebieden			de Kring		Westland		ov. gebieden	
		tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons		tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons
voor 1920	15	60	33	7	-	-	-	7	29	57	-	-	-	14
1921-1930	51	51	29	8	6	-	6	54	65	30	-	2	-	4
1931-1940	64	67	23	3	2	-	5	56	64	27	-	4	-	5
1941-1950	108	79	18	1	2	-	1	112	65	22	4	3	-	5
1951-1960	113	87	6	4	2	-	1	154	80	14	5	1	1	-
onbekend	11							7						

Uit tabel 27 blijkt voorts, dat in het Westland de toetreding, behalve in de periode 1921-1930, voor meer dan 90% afkomstig was uit het gebied zelf en dat de vestiging van buiten het gebied relatief vermindert. In de Kring is minstens 85% van de tuinders uit dit gebied afkomstig. In de afgelopen 10 jaar bedroeg dit percentage zelfs 94.

Het overgrote deel van de tuinders is dus uit het desbetreffende gebied afkomstig, terwijl de toetreding van buitenaf de afgelopen 20 jaar relatief is afgenomen.

Totale toetreding

In tabel 28 is weergegeven hoe groot de totale toetreding geweest is en in de toekomst zal zijn, uitgaande van de toetreding van binnenuit, zoals die werd behandeld in tabel 27 en van de toetreding van buitenaf, zoals die voor de periode 1930-1960 uit de steekproef bleek.

Tabel 28

ONTWIKKELING VAN HET AANTAL TOETREDINGEN SINDS 1930 (STEEKPROEFAANTALLEN)

Periode van toetreding	Westland			De Kring		
	toetreding			toetreding		
	van binnenuit	van buitenaf	totaal	van binnenuit	van buitenaf	totaal
1930-1939	70	35	105	73	41	114
1940-1949	86	29	115	68	19	87
1950-1959	107	11	118	122	22	144
1960-1969 1)	85	9	94	113	20	133
1970-1979 1)	152	15	167	89	16	105
1980-1989 1)	125	13	138	103	18	121

1) T.a.v. de toetreding in de toekomst is aangenomen dat deze procentueel even groot zal zijn als in de periode 1950-1959.

Het blijkt dat in het Westland de totale toetreding van 1930 af tot 1960 slechts langzaam is toegenomen. In de Kring varieerde de toetreding in deze periode sterk. De toetreding in de periode 1950-1959 was echter zeer groot.

Op grond van de gegevens voor beide gebieden kunnen wij concluderen, dat een afnemende groei van het aantal bedrijven in de periode 1950-1960 niet kan worden verklaard door een afnemen van de toetreding. Wel is waarschijnlijk, dat - mede onder invloed van de afnemende toetreding van buitenaf - de totale toetreding in verhouding tot het aantal bedrijven in laatstgenoemde periode kleiner is geweest dan in de jaren dertig.

Voor wat de toekomstige ontwikkeling betreft zal de toetreding in het Westland na een aanvankelijke achteruitgang waarschijnlijk weer toenemen en in de Kring daarentegen vermoedelijk enigszins dalen.

§ 4. Ontwikkeling van de uittreding

De uittreding is onderscheiden in natuurlijke uittreding en uittreding in verband met beroepsverandering.

De natuurlijke uittreding

De omvang van de natuurlijke uittreding in een bepaalde periode kan worden bepaald aan de hand van de omvang van de toetreding in een periode die \pm 30 jaar vroeger ligt.

De beroepsgroep van de tuinders is in het Westland en de Kring in de periode 1900-1950 vrij snel gegroeid en op grond daarvan kan dus in de periode 1930-1980 een steeds toenemende uittreding verwacht worden.

De mate van toeneming loopt ongeveer parallel met die van het aantal bedrijven in de periode 1900-1950. Dit betekent per periode van 10 jaar een vergroting van de natuurlijke uittreding met 30 à 40% in het Westland en 25 à 30% in de Kring in de periode 1940-1970.

Uittreding in verband met beroepsverandering

Van alle bedrijfshoofden, die in de periode 1957-1962 uittraden, werd nagegaan om welke reden zij dit deden. Daarbij bleek, dat 10% zijn bedrijf had overgedaan in verband met beroepsverandering en dat de natuurlijke uittreding 90% van het aantal uitgetreden bedrijfshoofden betrof. Dit kwam in alle leeftijdsklassen beneden 65 jaar in ongeveer dezelfde mate voor.

Of de omvang van de uittreding in verband met beroepsverandering gezien over een langere periode van omvang is veranderd, kon niet worden vastgesteld wegens gebrek aan betrouwbare gegevens. Ter plaatse goed bekende personen hadden echter niet de indruk dat de uittreding in verband met beroepsverandering in de crisisjaren en in de jaren in en direct na de oorlog veel groter of kleiner geweest zou zijn dan in de onderzochte periode. Er zal dan ook worden aangenomen, dat de natuurlijke uittreding steeds \pm 90% van de totale uittreding heeft omvat.

Conclusie

Overzien wij het toe- en uittredingsproces als geheel, dan is de conclusie, dat er twee belangrijke veranderingen zijn opgetreden, die een afnemen van de groei van het aantal bedrijfshoofden veroorzaakt kunnen hebben, namelijk vermindering van de toetreding van buitenaf en toeneming van de natuurlijke uittreding.

§ 5. De ontwikkeling van het aantal bedrijven

Een afnemende groei van het aantal bedrijven loopt alleen dan parallel met die van het aantal bedrijfshoofden, als het aantal bedrijfs- hoofden per bedrijf in een bepaalde periode niet verandert, m.a.w. als er geen wijziging komt in het percentage bedrijven met gemeenschappelijke exploitatie.

Uit het onderzoek is gebleken, dat bij de onderzochte bedrijven het percentage gevallen van gemeenschappelijke exploitatie van 1947 af niet sterk is gestegen. Uit tabel 29 blijkt, dat het in de Kring zelfs is afgenomen.

Tabel 29

PERCENTAGE BEDRIJVEN MET GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE		
	Westland	De Kring
1947	9	28
1960	12	20

Daar de percentages van 1947 in feite lager zullen zijn geweest dan de tabel aangeeft 1) kan geconcludeerd worden dat in het Westland het percentage bedrijven met gemeenschappelijke exploitatie enigszins is toegenomen en in de Kring ongeveer gelijk is gebleven.

Als in de toekomst geen sterke verandering optreedt in de relatieve omvang van de gemeenschappelijke exploitatie, van de toetreding van buitenaf, van uittreding door beroepsverandering en van het percentage tuinderszoons dat het beroep van de vader kiest, dan zal de groei van het aantal bedrijven in het Westland nog enkele tientallen jaren kunnen voortgaan.

In de Kring waar het aantal bedrijven reeds afneemt, zal het aantal bedrijven ook in de toekomst dalen in verband met het feit dat de toetreding van binnenuit niet meer, maar de natuurlijke uittreding nog wel zal stijgen, tenzij de daling van het aantal bedrijven wordt gecompenseerd door vestiging van tuinders afkomstig van buiten het gebied, met name uit het Westland.

1) De hoofden van de reeds in 1947 bestaande bedrijven uit het onderzoek zullen tot de jongeren hebben behoord. De oudere bedrijfshoofden van 1947 waren er in 1960 niet meer. In 1960 bleek, dat juist bij de oudere bedrijfshoofden minder gemeenschappelijke exploitatie voorkwam dan bij de jongere.

§ 6. Prognose van het aantal bedrijven tot 1970

In de vorige paragraaf is reeds in grote lijnen aangegeven hoe de ontwikkeling van het aantal bedrijven in de toekomst zal zijn. Het is echter mogelijk voor de periode tot 1970 een meer exacte prognose te maken. Immers de zoons die dan zelfstandig zullen worden werken thans reeds op de bedrijven mee, terwijl ook de natuurlijke uittrekking - op grond van de bezetting van de oudere leeftijdsklassen - vrij goed geschat kan worden.

a. De toetreding

1. Zoons van tuinders uit het gebied

De toekomstige tuinders zullen vooral voortkomen uit de groep in de tuinbouw werkende zoons die nog niet zelfstandig zijn geworden. Uit het onderzoek is gebleken, dat er de laatste 5 jaar slechts een enkele van de in de tuinbouw werkende zoons is geweest die alsnog een niet-agrarisch beroep heeft gekozen. Daar staat echter tegenover, dat ook enkele van de zoons, die aanvankelijk een niet-agrarisch beroep hadden gekozen, alsnog in de tuinbouw zijn gaan werken, zodat het aantal in de tuinbouw werkende zoons kan dienen als een basis voor de prognose. De zoons, die in de periode 1961-1970 zelfstandig zullen worden, zijn vooral zij die in 1960 reeds 15 jaar of ouder waren, maar daarnaast - zij het voor een klein gedeelte - degenen die in 1960 10-14 jaar waren. Van deze laatste groep was in 1960 nog moeilijk na te gaan welk beroep zij zouden kiezen. Als al degenen die niet-agrarisch voortgezet onderwijs volgden toen werden gerekend tot degenen die een niet-agrarisch beroep hadden gekozen, dan zou in het Westland 60% en in de Kring 45% van de zoons in de tuinbouw zijn gaan werken. In 1964 werd nog eens nagegaan, welk beroep de in 1960 nog schoolgaande zoons hadden gekozen en daarbij bleek, dat het percentage werkenden in de tuinbouw in het Westland gelijk was gebleven (60%) en dat het in de Kring was gestegen tot 55. Een aantal zoons met een niet-agrarische opleiding was in de tuinbouw gaan werken. In het Westland was dit even groot als het aantal dat inmiddels de tuinbouw had verlaten, in de Kring was het wat groter.

Het aantal meewerkende zoons dat in de periode 1961-1970 zelfstandig zal worden kan als volgt worden berekend; in 1960 was van de toen 25-29-jarigen in het Westland reeds 65% zelfstandig; in de Kring was het 35%. In 1970 zullen de 15-19-jarigen van 1960 eveneens 25-29 jaar zijn. Aangenomen, dat van hen dan een zelfde percentage zelfstandig geworden zal zijn en rekening gehouden met het aantal van hen, dat reeds in 1960 zelfstandig was, kan het aantal dat zelfstandig zal worden worden berekend. Het op deze wijze berekende aantal dat zelfstandig zal worden, is voor de desbetreffende leeftijdsklassen vermeld in kolom 3 van tabel 30. In deze cijfers werd er tevens rekening mee gehouden, dat evenals in het verleden een deel van de zoons zich buiten het desbetreffende gebied vestigt (10% uit het Westland, 13% uit de Kring).

2. Zoons van tuinders buiten het gebied

Van de zoons, die zich buiten hun geboortegebied vestigen, zijn er een aantal die dit vanuit het Westland in de Kring doen en omgekeerd. Daarnaast is er nog een klein aantal vestigingen van buiten het Zuid-hollands Glasdistrict. In kolom 4 van tabel 30 is aangegeven hoe groot deze immigratie van tuinderszoons zal zijn berekend op basis van de cijfers van de afgelopen jaren.

3. Zoons van niet-tuinders

In het voorgaande is reeds gebleken, dat de vestiging van anderen dan tuinderszoons van afnemende betekenis is. Uit tabel 27 bleek, dat van degenen die zich in de periode 1951-1960 als tuinder vestigden in het Westland 9% en in de Kring 15% geen zoon van een tuinder was. Aangenomen dat deze percentages ook zullen gelden voor de periode 1961-1970, kan het aantal zoons van niet-tuinders dat zal toetreden worden berekend (kolom 5 van tabel 30).

b. De uittreding

1. Natuurlijke uittreding

Het aantal personen, dat in de periode 1961-1970 zal uittreden is gemakkelijk te bepalen. Er is hiervoor een oplossing gekozen, waarbij de tuinders in drie groepen zijn verdeeld, namelijk:

- a. degenen die jonger zijn dan 55 jaar in 1961;
- b. degenen die 55-64 jaar zijn in 1961;
- c. degenen die 65 jaar of ouder zijn in 1961.

De natuurlijke uittreding bij de eerste groep zal in de periode 1961-1970 vooral plaatshebben als gevolg van overlijden, ziekte of invaliditeit. Met behulp van de door het "Bedrijfspensioenfonds voor de landbouw" gehanteerde activiteitskansen is bij benadering te berekenen welk percentage van de tuinders om deze redenen het bedrijf zal moeten beëindigen. Het op deze wijze berekende aantal dat op steekproefbasis zal uittreden is vermeld in kolom 7 van tabel 30.

Voor groep b zijn de activiteitskansen niet toegepast, omdat in deze groep ook een aantal tuinders het bedrijf zal overdoen, terwijl dit op grond van hun vitaliteit of gezondheid nog niet nodig zou zijn. Hoe groot deze laatste groep zal zijn is moeilijk te schatten en het is zeer wel mogelijk, dat de situatie in de komende jaren anders zal zijn dan in het verleden. Naarmate het A.O.W.-pensioen meer een bestaansbasis biedt (en omdat men in de afgelopen 10 jaar meer vermogen heeft gevormd dan in de daaraan voorafgaande) is het zeer wel mogelijk, dat men het bedrijf relatief eerder zal overdoen dan in het verleden. Om deze ontwikkeling enigszins tot uitdrukking te brengen is aangenomen, dat het aantal tuinders van 65 jaar en ouder in de toekomst even groot zal zijn als thans. Omdat de bezetting van de oudere leeftijdsklassen als er geen uittreding zou zijn, zoals in de voorgaande paragrafen is gebleken, als gevolg van de groei van de groep in het verleden steeds groter zou worden, betekent een gelijk blijvend aantal tuinders van 65 jaar en ouder in feite een relatieve achteruitgang van deze groep.

Van de groep tuinders, die in 1961 reeds 65 jaar of ouder was is aangenomen, dat zij in de komende 10 jaar allen de tuinbouw zullen verlaten.

In kolom 7 van tabel 30 is aangegeven welke gevolgens deze veronderstellingen hebben voor de natuurlijke uittreding.

WIJZIGINGEN IN HET AANTAL BEDRIJFSHOOFDEN IN DE PERIODE 1961-1970 (STEEKPROEFAANTALLEN)

Leeftijd in 1961	Aantal bedrijfs- hoofden 1961	Toetreding 1961-1970			Totaal toetre- ding	Uittreding 1961-1970			Totaal uittre- ding	Toeneming/ afneming 1961-1971 aantal
		zoons	immigratie tuinders	zoons van niet- tuinders		natuurlijke uittreding	beroepsverandering verdreven tuinders	overige		
Kolom 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
20-24 jaar	2	13	1	2	16	-	-	-	-	+14
25-29 jaar	25	44	3	5	52	1	-	-	1	+27
30-34 jaar	42	35	2	4	41	2	-	1	3	+1
35-39 jaar	50	16	2	3	21	2	-	2	4	-5
40-44 jaar	46	11	-	-	11	3	1	2	6	+4
45-49 jaar	43	-	-	-	-	4	1	2	7	-
50-54 jaar	49	-	-	-	-	7	1	1	9	-
55-59 jaar	44	20	-	-	20	21	-	-	21	+21
60-64 jaar	25	-	-	-	-	12	-	-	12	-
65-70 jaar	23	-	-	-	-	23	-	-	23	-
≥70 jaar	13	-	-	-	-	13	-	-	13	-
Totaal	362	+139 (38%)	+8 (2%)	+14 (4%)	+161 (44%)	-88 (24%)	-3 (1%)	-8 (2%)	-99 (27%)	+62 +17%
In procenten (100%)										
20-24 jaar	6	6	-	1	7	-	-	-	-	+1
25-29 jaar	54	12	1	3	16	2	2	-	4	-38
30-34 jaar	61	27	2	6	35	2	2	1	5	-20
35-39 jaar	57	12	1	3	16	2	1	2	5	+9
40-44 jaar	42	2	-	-	2	3	2	1	6	+16
45-49 jaar	40	-	-	-	-	4	2	1	7	-
50-54 jaar	42	-	-	-	-	6	2	1	10	-
55-59 jaar	42	5	-	-	5	31	-	-	31	+9
60-64 jaar	25	-	-	-	-	15	-	-	15	-
65-70 jaar	11	-	-	-	-	11	-	-	11	-
≥70 jaar	10	-	-	-	-	10	-	-	10	-
Totaal	390	+64 (16%)	+4 (1%)	+13 (4%)	+81 (21%)	-86 (22%)	-12 (3%)	-6 (2%)	-104 (27%)	-23 -6%
In procenten (100%)										

2. Uittreding in verband met beroepsverandering

Deze wijze van uittreden is verdeeld in twee subgroepen, namelijk die waar uittreden wel of niet gepaard gaat met het feit, dat de grond waarop het bedrijf gevestigd was een niet-agrarische bestemming kreeg.

Uit het onderzoek naar de wijze van uittreding 1) bleek, dat in de afgelopen 6 jaren 10% van de uitgetreden bedrijfshoofden in het Westland en 7% in de Kring in verband met beroepsverandering het bedrijf heeft overgedaan. Dit was echter inclusief de verdreven tuinders en inclusief de tuinders van 55 jaar en ouder. Bij het in kolom 9 van tabel 30 vermelde aantal zijn deze groepen niet meegerekend. Degenen die in 1961 reeds 55 jaar of ouder waren, zijn wat hun uittreden betreft verrekend bij de natuurlijke uittreding, omdat verondersteld werd, dat zij, indien zij niet in verband met beroepsverandering waren uitgetreden, in de prognoseperiode tot de groep "natuurlijke uittreding" zouden hebben behoord. Ditzelfde geldt voortuinders van 55 jaar of ouder in 1961, die in de periode tot 1970 verdreven zullen worden en zich niet opnieuw vestigen.

Het aantal tuinders dat in 1961 jonger was dan 55 jaar en dat voor 1970 verdreven zal worden en zich daarna niet opnieuw zal vestigen is berekend op grond van hervestigingspercentages, die zich in de afgelopen jaren voordeden.

Het aantal tuinders, dat verdreven zal worden is geschat op grond van uitbreidingsplannen van de diverse gemeenten.

c. Prognose van het aantal tuinders in 1970

Door de aantallen betreffende toe- en uittreding, zoals die in tabel 30 zijn vermeld, bij elkaar te voegen, blijkt hoe het aantal bedrijfshoofden zich tot 1970 zal wijzigen. In het Westland zal het met 17% toenemen, in de Kring met 6% dalen.

De verschillen in ontwikkeling tussen beide gebieden vinden hun oorzaak enerzijds in het feit, dat het percentage zoons dat in de tuinbouw gaat werken in het Westland wat groter is dan in de Kring, maar daarna vooral in het grotere aantal zoons per bedrijfshoofd. In het Westland bedroeg het aantal zoons van 10 jaar en ouder per bedrijfshoofd gemiddeld 1,4, terwijl er in de Kring niet meer dan 0,8 waren.

d. Het aantal bedrijven in 1970

Wanneer men uitgaat van het feit, dat in 1960 het aantal bedrijven in het Westland 3835 en in de Kring 2150 (bijlage 5) bedroeg, zal het aantal bedrijven vanuit de groep tuinders in het Westland toenemen met 632 en in de Kring met 129 afnemen. Dit betekent echter niet dat het aantal bedrijven in beide gebieden met overeenkomstige aantallen zal toenemen of afnemen. Bij de berekening van deze aantallen werd verondersteld dat de vestiging vanuit het Westland in de Kring in de prognoseperiode zal zijn als voordien. Er zijn echter tekenen die erop wijzen, dat de vestiging vanuit het Westland in de Kring is toegenomen. Deze ontwikkeling zal er mede toe leiden dat het aantal bedrijven in de zones Delft-Pijnacker en de B-driehoek met \pm 450 zal toenemen.

1) Voor de tuinders die in de periode 1957-1962 de tuinbouw verlieten werd onderzocht op welke leeftijd zij dat deden en om welke redenen.

HOOFDSTUK V

DE WIJZE WAAROP TUINDERS ZICH VESTIGEN

§ 1. I n l e i d i n g

Het woord "vestigen" betekent in het algemeen het zelfstandig tuinder worden doordat men een bedrijf gaat exploiteren. In een aantal gevallen zal het voorkomen, dat iemand, die voordien ook reeds tuinder was, zich vestigt. Dit zal worden aangeduid als hervestigen of opnieuw vestigen. Het woord "vestiging" blijft dan gekoppeld aan het voor de eerste maal zelfstandig worden.

Een tuinder kan zich op verschillende manieren (her)vestigen. Hij kan een bestaand bedrijf 1) overnemen, bijvoorbeeld van zijn vader. Hij kan voorts een deel van een bedrijf overnemen of hij kan toetreden tot een bestaand bedrijf door een vorm van gemeenschappelijke exploitatie, bijvoorbeeld doordat een tuinderszoon met zijn vader een firma vormt. Tenslotte kan de tuinder zich vestigen door een bedrijf te stichten. Hieronder zal in het algemeen worden verstaan: het vestigen op de grond, die voordien niet voor tuinbouw werd gebruikt. In § 3 zal nader worden ingegaan op de afbakening van genoemde begrippen.

De vraagstukken rondom het stichten van bedrijven zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde worden gesteld. In dit hoofdstuk zal de aandacht gericht zijn op het vestigen van tuinders en wel omdat het aantal tuinders, dat zich vestigt door een bedrijf te stichten, slechts een onderdeel vormt van het aantal dat zich vestigt en omdat het stichten niet los staat van de andere mogelijkheden om zich te vestigen. Als bijvoorbeeld in een gebied relatief veel bedrijven ter overneming worden aangeboden of wanneer de bedrijven gemakkelijk gesplitst kunnen worden, dan zal er waarschijnlijk weinig behoefte zijn nieuwe bedrijven te stichten.

Er werd reeds opgemerkt, dat aan het overnemen van bedrijven en de problemen die zich daarbij voordoen, in het algemeen weinig aandacht wordt besteed, misschien wel te weinig. Er valt hier te denken aan de bedrijfsopvolgingsvraagstukken. Deze leemte zal hier echter niet worden opgevuld. Het doel van dit hoofdstuk is vooral geweest om verschillende aspecten van het vestigingsproces te beschrijven, ten einde de problemen rondom het stichten tegen een zekere achtergrond te kunnen stellen.

§ 2. P l a a t s v a n v e s t i g i n g e n g e b i e d v a n h e r k o m s t

In hoofdstuk VI (tabel 27) is reeds gebleken, dat het overgrote deel van de tuinders zich vestigt in het gebied waaruit zij afkomstig zijn, dat wil zeggen, waar hun ouders woonden op het moment dat de geënquêteerde zelfstandig werd, c.q. de ouderlijke woning verliet. In tabel 31 zijn de gegevens van tabel 27 nog eens samengevat en daaruit blijkt, dat bij de bedrijfshoofden die in 1960 jonger waren dan 40 jaar, 95% in het Westland en 95% in de Kring afkomstig waren uit het gebied van herkomst.

1) Met het woord "bedrijf" worden hier bedoeld de glasopstanden, verwarmingsinstallaties, bedrijfsgebouwen en wat voorts tot de onroerende uitrusting behoort.

HERKOMST BEDRIJFSHOOFDEN IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT NAAR LEEFTIJD

Gebied van vestiging	Leeftijd	Aantal bedrijfs- hoofden (steek- proef)	Perc. bedrijfshoofden afkomstig uit						onbekend
			Westland		de Kring		ov. gebieden		
			tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	tuin- ders- zoons	geen tuin- ders- zoons	
Westland	< 40 jr.	118	77	18	3	-	-	2	
	≥ 40 jr.	233	73	17	4	3	-	3	11
De Kring	< 40 jr.	179	4	1	79	16	-	-	
	≥ 40 jr.	207	2	3	62	27	-	6	4

De vestiging van zoons van niet-tuinders afkomstig uit het gebied van vestiging bedroeg in dezelfde periode in het Westland en de Kring resp. 18% en 16% van alle vestigingen; deze vestiging betrof in de Kring overwegend zoons van landbouwers, terwijl in het Westland de zoons van agrarische werknemers en zoons van niet-agrariërs hierbij de belangrijkste rol speelden.

De vestiging van tuinders in het Westland, die afkomstig zijn uit de Kring, is afgenomen; onder de tuinders van 40 jaar en ouder was nog 7% afkomstig uit de Kring, voor de tuinders jonger dan 40 jaar bedroeg dit percentage slechts 3. De vestiging in de Kring van tuinders afkomstig uit het Westland is niet toegenomen; zowel voor de bedrijfshoofden jonger als ouder dan 40 jaar was 5% afkomstig uit het Westland. Er zijn echter tekenen die erop wijzen dat in de toekomst een grotere vestiging vanuit het Westland in de Kring verwacht moet worden.

Ten opzichte van de tuinbouwgebieden buiten het Zuidhollands Glasdistrict bestaat er een vertrekoverschot; in de periode 1947-1960 bedroeg het percentage vestigingen van tuinders afkomstig van elders, zowel voor het Westland als de Kring, slechts 1% van alle vestigingen; omgekeerd hebben zich van de zoons, die de afgelopen 15 jaar zelfstandig zijn geworden, voor het Westland en de Kring resp. 7% en 14% buiten het Zuidhollands Glasdistrict gevestigd. Binnen het Zuidhollands Glasdistrict zijn het Oude Gebied en het Westland en Delft-Pijnacker in de Kring, expulsiogebieden; de tuinders uit deze gebieden, die gemigreerd zijn naar andere zones hebben zich hoofdzakelijk gevestigd in 's-Gravenzande, in het Nieuwe Gebied van het Westland en in Rotterdam (tabel 32).

Tabel 32

VESTIGING PER ZONE NAAR GEBIED VAN HERKOMST (STEEKPROEFBASIS)

Vestigingsplaats zone	Percentage tuinders in de steekproef afkomstig uit								elders
	Westland			de Kring					
	zones			zones					
	Oude Geb.	Nieuwe gebied	's-Graven- zande	Delft- Pijnacker	B-drie- hoek	R'dam	Loos- duinen		
Westland									
Oude Gebied	90	-	1	6	-	-	2	1	
Nieuwe Gebied	8	83	3	13	-	-	-	3	
's-Gravenzande	23	4	73	-	-	-	-	-	
De Kring									
Delft-Pijnacker	5	1	-	88	1	1	2	2	
B-driehoek	3	-	-	-	91	3	-	3	
Rotterdam	7	-	-	4	7	82	-	-	
Loosduinen	7	4	-	-	-	-	89	-	

§ 3. V o r m e n v a n v e s t i g i n g

In § 1 werd reeds vermeld, dat de tuinder zich in beginsel kan vestigen door: a. toe te treden tot een bestaand bedrijf; b. een bestaand bedrijf over te nemen; c. een deel van een bestaand bedrijf over te nemen en d. een bedrijf te stichten. Tussen de onder b, c en d genoemde mogelijkheden bestaan een aantal overgangsvormen. Daarom is aangenomen, dat een geheel bedrijf wordt overgenomen als $\frac{2}{3}$ of meer van de grond van de vorige gebruiker wordt overgenomen. Als een deel van een bedrijf wordt overgenomen zal dat in het algemeen betekenen, dat het bedrijf wordt gesplitst. Er zal dan ook van overnemen worden gesproken als minder dan $\frac{2}{3}$, maar ten minste $\frac{1}{3}$ van de grond is overgenomen. Als minder dan $\frac{1}{3}$ werd overgenomen, dan bleek, dat de grond meestal afkomstig was van een landbouwbedrijf of van een open-grondstuinbouwbedrijf. Er was dan meer reden om te spreken van stichten dan van overnemen, ook al betrof het grond die voor tuinbouw werd gebruikt.

Volgens de aldus gemaakte indeling blijkt (tabel 33) dat 8 à 9% van de bedrijfshoofden die zich in 1947 of daarna vestigden is toegetreden tot een bestaand bedrijf door middel van een vorm van gemeenschappelijke exploitatie. Dit percentage ligt lager dan het percentage van de bedrijven waarop gemeenschappelijke exploitatie voorkomt. Dit komt omdat in het hier vermelde percentage slechts die gevallen zijn opgenomen waar een van de bedrijfshoofden het bedrijf reeds langer exploiteerde dan van de dag af waarop de gemeenschappelijke exploitatie tot stand kwam.

Tabel 33

WIJZE WAAROP TUINDERS ZICH IN 1947 OF LATER VESTIGDEN

Gebied en zone	Totaal-aantal bedrijven (steekproef)	Percentage tuinders			
		toegetreden tot een bedrijf	geheel bedrijf overgenomen	deel ($\frac{2}{3} \geq \frac{1}{3}$) overgenomen	< $\frac{1}{3}$ overgenomen en gesticht
Oude Gebied	68	13	57	19	10
Nieuwe Gebied	38	3	53	13	32
's-Gravenzande	26	8	38	35	19
Westland	132	9	53	20	18
Delft-Pijnacker	105	6	50	16	28
B-driehoek	32	9	47	28	16
Rotterdam	28	14	64	11	11
Loosduinen	27	7	52	37	4
De Kring	192	8	52	20	20

Meer dan de helft van de tuinders (52%) vestigde zich door een heel bedrijf over te nemen. Per zone lopen de percentages niet zoveel uiteen, behalve dan in 's-Gravenzande en Rotterdam. In de eerstgenoemde zone is het extra laag, hier zijn veel bedrijven gesplitst. In de laatstgenoemde zone zijn veel bedrijven overgenomen en er zijn veel gevallen van gemeenschappelijke exploitatie. Er zijn weinig bedrijven gesplitst en gesticht.

Gemiddeld 20% van de tuinders vestigde zich op een deel van een bedrijf en een bijna even hoog percentage stichtte een bedrijf. In het Westland stichtte 12% van de tuinders het bedrijf op landbouwgrond en de overige 6% gebruikte daarvoor grond die voordien ook voor tuinbouw was gebruikt. In de Kring werden alle bedrijven gesticht op landbouwgrond.

De meeste bedrijven werden in het Westland gesticht in het Nieuwe Gebied, waar ongeveer 1/3 van alle tuinders die zich er vestigden een bedrijf stichtten. In de gemeente De Lier had zelfs de helft van de tuinders, die zich na 1946 vestigden, een bedrijf gesticht. In de Kring telt de zone Delft-Pijnacker het hoogste percentage gestichte bedrijven, gevolgd door de B-driehoek. Het is opmerkelijk, dat men ook bij het stichten van een bedrijf zozeer de voorkeur geeft aan de woonplaats van de ouders of althans aan de zone waarin het ouderlijke bedrijf lag. In het Westland was 94% van de bedrijfshoofden, die een bedrijf stichtten uit dit gebied afkomstig. In de Kring bedroeg dit percentage 81 (bijlage 12).

In de landbouw in het zuiden des lands bleek dat 80% van degenen, die zich hadden gevestigd, het bedrijf van de ouders hadden overgenomen.¹⁾ In het Zuidhollands Glasdistrict ligt dit percentage veel lager, namelijk 53% in het Westland en 40% in de Kring (tabel 34).

Tabel 34

RELATIE TOT DE VORIGE GEBRUIKER BIJ TUINDERS DIE ZICH VESTIGDEN NA 1946

	Aantal bedrijven steekproef	Vorige gebruiker			
		ouders	schoonouders	familie	vreemden
Westland	132	70	3	7	52
De Kring	192	77	3	26	86

Evenals in de landbouw in het zuiden, was ook in het Zuidhollands Glasdistrict het overnemen van schoonouders en andere familieleden van weinig belang. Het percentage overnemingen van vreemden was echter veel groter, 39% in het Westland en 45% in de Kring.

Het in tabel 33 vermelde percentage bedrijven waar vestiging plaats had door toetreding tot een bedrijf, moet niet worden gezien als het percentage bedrijven met gemeenschappelijke exploitatie. Het zijn alleen de bedrijven waar ten minste één van de bedrijfshoofden het desbetreffende bedrijf reeds langer exploiteerde. In tabel 35 is een overzicht gegeven van het aantal gevallen van gemeenschappelijke exploitatie, dat voorkwam bij tuinders, die zich vestigden na 1946. Dit aantal omvat 19% van de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd zich vestigde in 1947 of later. In de Kring bedroeg dit percentage 22.

Tabel 35

ONDERLINGE RELATIE VAN BEDRIJFSHOOFDEN BIJ GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE ONTSTAAN NA 1946 (STEEKPROEFAANTALLEN)

	Aantal bedrijven	Relatie tussen bedrijfshoofden			
		broers	vader + 1 zoon	vader + meer zoons	vreemden
Westland	25	13	8	4	-
De Kring	43	21	13	7	2

¹⁾ "Generatiewisseling in de landbouw", Studie No. 7.

Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage - 1963, blz. 144.

De bedrijfshoofden, die een vorm van gemeenschappelijke exploitatie aangaan, zijn op een enkele uitzondering na familie van elkaar; voor de helft van het aantal gevallen zijn het combinaties van de vader met een of meer zoons (tabel 35) en voor de andere helft zijn het broers, die met elkaar een bedrijf voerden.

§ 4. R e c h t s v o r m v a n h e t g r o n d g e b r u i k

Per zone komen grote verschillen voor t.a.v. het percentage gepachte gronden en grond in eigendom; zeer hoog (70%) is b.v. het percentage bedrijven op gepachte grond in Loosduinen en in 's-Gravenzande; zeer laag daarentegen (19%) in de B-driehoek (zie tabel 36).

Tabel 36

GROND IN PACT EN IN EIGENDOM PER ZONE VAN TUINDERS DIE ZICH VESTIGDEN IN 1947 OF LATER

Gebied en zone	Percentage bedrijven in de steekproef waarvan de grond	
	in pacht	in eigendom
Oude Gebied	22	78
Nieuwe Gebied	37	63
's-Gravenzande	73	27
Westland	36	64
Delft-Pijnacker	47	53
B-driehoek	19	81
Rotterdam	32	68
Loosduinen	70	30
De Kring	43	57

Men pacht de grond meestal van niet-familieleden; in het Westland was dit voor 67% van de gepachte percelen het geval; in de Kring bedroeg dit percentage 72. In het Westland was 29% van de gepachte percelen eigendom van de ouders van de tuinders; in de Kring bedroeg dit percentage 22. Het pachten van gronden van overige familieleden komt slechts weinig voor. De grond die de tuinders in eigendom hebben, verkregen zij, in tegenstelling tot de gepachte gronden, veelal wel van de ouders (voor resp. 60% en 46% van de percelen in het Westland en de Kring is dit het geval). In het Westland is voorts 30% van de percelen die men in eigendom heeft gekocht van niet-familieleden; in de Kring bedraagt dit percentage 44. Minder vaak komt het voor, dat men grond koopt van andere familieleden dan de ouders van het bedrijfshoofd (bij slechts 10% van de percelen in eigendom in het Westland en de Kring was dit het geval).

Zowel in het Westland als in de Kring was het percentage gepachte percelen bij de overgenomen bedrijven hetzelfde als bij de gestichte bedrijven (zie tabel 37).

Tabel 37

BEDRIJVEN IN DE STEEKPROEF IN PACHT EN IN EIGENDOM
(OVERGENOMEN EN GESTICHTE BEDRIJVEN)

Gebied	Percentage percelen			
	overgenomen bedrijven		gestichte bedrijven	
	pacht	eigendom	pacht	eigendom
Westland	40	60	40	60
De Kring	41	59	41	59

§ 5. Vestigingen godsdienstige gezindte

In de dissertatie van Oudshoorn 1) wordt gesproken van een expulsie van katholieke tuinders naar de protestantse gebieden van het Westland als gevolg van een hoger geboortencijfer en een sterkere beroepsgebondenheid van de katholieke tuinders. Ook in de Kring blijkt het percentage zoons van katholieke tuinders, dat de tuinbouw verlaat, geringer te zijn dan het overeenkomstige percentage voor de zoons van protestantse tuinders (tabel 38).

Tabel 38

ZOONS (12 JAAR EN OUDER) DIE PRIMAIR EN SECUNDAIR AFGEVLOEID 1) ZIJN
(ONDERSCHIEDEN NAAR GODSDIENSTIGE GEZINDTE)

Godsdienst	Aantal zoons \geq 12 jaar in de steekproef		Percentage afgevoeid			
			primair		secundair	
	Westland	de Kring	Westland	de Kring	Westland	de Kring
R.-K.	214	133	24	31	5	5
N.H.	122	108	30	32	6	7
Gereformeerd	61	43	34	37	3	5
Overige	0	5	-	.	-	.

1) Primair afgevoeid: eerste beroep niet-agrarisch.

Secundair afgevoeid: eerste beroep agrarisch, daarna niet-agrarisch.

In combinatie met een hoger geboortencijfer voor de katholieken leidt de sterkere beroepsgebondenheid voor deze groep tuinders ertoe, dat het stichten van bedrijven zowel in het Westland als in de Kring overwegend plaatsheeft door katholieke tuinders (tabel 39).

Tabel 39

VESTIGINGEN OP TUINBOUWGROND EN LANDBOUWGROND NAAR GODSDIENSTIGE GEZINDTE

Godsdienst	Aantal bedrijfs- hoofden in de steekproef		Percentage vestigingen op					
			tuingrond		landbouwgrond		zowel tuingron als landbouwgro	
	Westland	de Kring	Westland	de Kring	Westland	de Kring	Westland	de Kri
R.-K.	92	129	84	71	15	27	1	2
N.H.	39	92	100	88	-	8	-	4
Gereformeerd	30	19	97	99	3	1	-	-
Overige	1	5	100	100	-	-	-	-

1) H.J. Oudshoorn: "De tuinders in Wateringen en De Lier", Assen 1957.

Tevens treedt er in het Westland een zekere expulsie op van rooms-katholieke tuinders naar protestantse gebieden. De "import" van rooms-katholieke tuinders in protestantse gebieden is voor het Westland (met name in 's-Gravenzande) van veel grotere betekenis dan voor de Kring (tabel 40); dit laatste vindt zijn oorzaak in het feit dat in de Kring in het overwegend rooms-katholieke gebied Delft-Pijnacker nog voldoende expansiemogelijkheden zijn, terwijl dit in de rooms-katholieke oude kern van het Westland niet het geval is. Een enigszins geïsoleerde plaats neemt het eveneens overwegend rooms-katholieke Loosduinen in; de expansiemogelijkheden zijn hier gering, doch vestiging in andere gebieden heeft slechts op zeer beperkte schaal plaats.

Als gevolg van het hogere geboortencijfer en de relatief sterke beroepsgebondenheid van de rooms-katholieken en in het Westland eveneens ten gevolge van een zekere import van katholieke tuinders in protestantse gebieden, neemt het percentage rooms-katholieke tuinders in vrijwel alle gebieden toe (tabel 40).

Tabel 40

BEDRIJFSHOOFDEN NAAR GODSDIENSTIGE GEZINDTE PER ZONE (STEEKPROEFBASIS)
(VESTIGINGEN VOÓR EN NA 1947)

Gebied	Vestigingen vóór 1947				Vestigingen na 1946			
	percentage bedrijfshoofden				percentage bedrijfshoofden			
	r.-k.	N.h.	geref.	overige	r.-k.	N.h.	geref.	overige
Oude Gebied	60	22	18	-	69	15	16	-
Nieuwe Gebied	41	36	23	-	55	26	16	3
's-Gravenzande	2	80	18	-	23	58	9	-
Westland	42	39	19	-	57	24	18	1
Delft-Pijnacker	64	32	4	-	74	29	7	-
B-driehoek	40	42	18	-	48	36	16	-
Rotterdam	7	80	9	4	12	73	5	10
Loosduinen	69	26	5	-	65	29	3	3
De Kring	40	49	9	1	53	37	8	2

§ 6. L e e f t i j d w a a r o p m e n z e l f s t a n d i g
t u i n d e r w o r d t

De gemiddelde leeftijd waarop men zelfstandig tuinder wordt is, indien men de vestigingen voor en na 1946 vergelijkt, in het Westland in geringe mate gestegen van gemiddeld 28 jaar tot 28,2 jaar; in de Kring is deze gedaald van gemiddeld 27,7 jaar tot 27,4 jaar. In het Westland is echter in het oude gebied de gemiddelde leeftijd van zelfstandig worden gedaald; in de Kring valt Loosduinen op als een gebied waar de gemiddelde aanvaardingsleeftijd in niet geringe mate is gestegen (tabel 41). Gezien de vele bedrijven, die in Loosduinen in 1947 en daarna ontstaan zijn via een splitsing, bestaat de indruk, dat het in Loosduinen niet gemakkelijk is een tuinbouwbedrijf te verkrijgen; er zijn in dit gebied bovendien veel door stadsuitbreiding verdreven tuinders, die zich weer hervestigd hebben; de vestigingen na 1946 waren voor 30% hervestigingen van door stadsuitbreiding verdreven tuinders.

Tabel 41

LEEFTIJD WAAROP MEN ZELFSTANDIG WORDT IN HET WESTLAND EN DE KRING PER ZONE
(VESTIGINGEN VOOR EN NA 1947)

Gebied/zone	Gemiddelde leeftijd van zelfstandig worden (steekproefbasis)	
	vestigingen vóór 1947	vestigingen na 1946
Oude Gebied	28,1	27,7
Nieuwe Gebied	27,3	28,1
's-Gravenzande	28,3	29,3
Westland	28,0	28,2
Delft-Pijnacker	26,4	26,8
B-driehoek	28,6	27,3
Rotterdam	28,6	28,0
Loosduinen	27,1	29,0
De Kring	27,1	27,4

Het Oude Gebied

De gemiddelde aanvaardingsleeftijd is voor rooms-katholieken zowel in het Westland als in de Kring en zowel voor de vestigingen voor als na 1947 gemiddeld het laagst (tabel 42).

Tabel 42

LEEFTIJD WAAROP MEN ZELFSTANDIG WORDT NAAR GODSDIENSTIGE GEZINDTE (STEEKPROEFBASIS)(VESTIGINGEN VOOR EN NA 1927)

Godsdienst	Westland		De Kring	
	vóór 1947	na 1946	vóór 1947	na 1946
Rooms-Katholiek	27,6	27,4	26,7	26,1
Nederlands Hervormd	28,2	30,4	28,0	29,2
Gereformeerd	28,4	29,0	28,7	27,8

Opmerkelijk was, dat leeftijd waarop men zich vestigt, bij toetreden tot een bedrijf, maar vooral bij het stichten van een bedrijf, lager lag dan bij overnemen van een geheel bedrijf of een deel van een bedrijf. Waarschijnlijk speelt het feit hier een rol dat bij eerstgenoemde mogelijkheden het minder noodzakelijk is te wachten op de bedrijfsbeëindiging door een andere tuinder.

Tabel 43

LEEFTIJD VAN ZELFSTANDIG WORDEN EN WIJZE VAN VESTIGING (STEEKPROEFBASIS)

Wijze van vestiging	Gemiddelde leeftijd waar- op men zelfstandig wordt	
	Westland	de Kring
Toegetreden tot een bedrijf	27,7	28,2
Geheel bedrijf overgenomen	28,3	27,9
Deel van een bedrijf (1/2 - 1/3) overgenomen	29,4	26,5
< 1/3 overgenomen of gesticht op landbouwgrond	27,2	25,9

HOOFDSTUK VI

HET STICHTEN VAN BEDRIJVEN

§ 1. In l e i d i n g

Het stichten van bedrijven heeft in de afgelopen jaren vaak sterk de aandacht getrokken en wel voornamelijk op grond van twee aspecten, namelijk:

- a. de ligging van de bedrijven ruimtelijk gezien en
- b. het niveau van de aanwezige voorzieningen.

Het eerstgenoemde aspect kreeg vooral actualiteit door het ontwerpen van de streekplannen voor het Westland en voor de Kring (het streekplan "Rechter Maasoever").

In deze streekplannen is het stichten van bedrijven met glasopstanden slechts toegestaan in daarvoor aangewezen gebieden. In verband met de beperkte omvang van deze gebieden is het van belang aan twee zaken aandacht te besteden, namelijk:

1. welke omvang het stichtingsproces heeft;
2. of het beperken van de mogelijkheid tot het stichten van bedrijven tot een bepaald gebied het stichtingsproces wezenlijk zal beïnvloeden.

Het onder b genoemde onderwerp, het niveau van de voorzieningen, dankt zijn actualiteit mede aan het eerstgenoemde. In het kader van het tegengaan van een te verspreid stichten van bedrijven en tevens om voor "verdreven tuinders" gronden beschikbaar te krijgen, is de gedachte naar voren gekomen om bedrijven te stichten binnen het kader van projecten, zoals wij die bijvoorbeeld vinden in de gemeenten Emmen en Amsterdam. Dit stichten van bedrijven in het kader van projecten heeft ook de aandacht getrokken in verband met het niveau van de voorzieningen. Onder dit laatste zal het volgende worden verstaan. Voor een modern tuinbouwbedrijf met groenteteelt onder verwarmd glas is het niet alleen noodzakelijk dat men over een perceel grond van voldoende omvang en kwaliteit kan beschikken. Het is ook nodig dat men over gietwater van goede kwaliteit kan beschikken, dat er een voldoende ontwatering is, dat men over elektriciteit kan beschikken, dat het perceel bereikbaar is voor vrachtvervoer per as, dat het dicht bij een verharde 1) weg ligt en dat er een huis op gebouwd kan worden. Als gevolg daarvan is ook aansluiting op het leidingwater- en telefoonnet gewenst. Elk van deze punten zullen wij aanduiden als voorzieningen en alle tezamen als het niveau van de voorzieningen.

1) Dit is een weg, in het algemeen een openbare, met klinker-of asfaltbestrating.

Alvorens nader in te gaan op het niveau van de voorzieningen dienen wij eerst nog enkele begrippen nader te omschrijven. In de discussie rondom het stichten van bedrijven in het kader van projecten worden de begrippen geleide en vrije vestiging veelvuldig gebruikt. De inhoud van deze begrippen is echter niet altijd dezelfde.

In streekplannen, bijvoorbeeld in dat voor het Westland, zijn bepaalde gebieden aangewezen waar het vestigen van bedrijven met teelten onder staand glas niet is toegestaan en andere waar dit wel het geval is. Door deze maatregelen wordt het vestigingsproces geleid, hoewel de leiding zich niet uitstrekt tot de situering van bedrijven binnen de gebieden waar vestiging is toegestaan. Deze vorm van geleide vestiging zal worden aangeduid als globaal geleide vestiging.

Een tweede vorm van geleide vestiging is die, waarbij de situering van de bedrijven wordt bepaald binnen het kader van een vestigingsproject. Kenmerk van een dergelijke vorm van vestiging is, dat er een beherende instelling of persoon is, die de beschikbare grond onder andere indeelt in percelen en deze voor bedrijfsuitoefening beschikbaar stelt aan tuinders.

Voorbeelden hiervan zijn de nieuwe Zuiderzeepolders, de tuinbouwvestiging in de gemeente Emmen, het nieuwe complex Slotermeer in de gemeente Amsterdam en diverse projecten in het Zuidhollands Glasdistrict, die veelal door veilingen werden beheerd. Deze vorm van geleide vestiging zal worden aangeduid als "vestiging in projecten".

Een derde vorm van geleide vestiging zou die kunnen zijn waarbij vestiging niet slechts is toegestaan in bepaalde gebieden, maar daar bovendien alleen in projecten (Zuiderzeepolders). Er ontstaat dan een situatie die veel overeenkomst vertoont met het vestigingsbeleid ten aanzien van woningbouw en industrie. Men kan zich slechts vestigen op daarvoor aangewezen terreinen en op deze terreinen zijn de percelen reeds ingedeeld. Deze vorm zal worden aangeduid als de volledig geleide vestiging.

Het begrip vrije vestiging wordt gebruikt als tegenpool van de geleide vestiging en het begrip krijgt dan ook een andere inhoud al naar gelang het begrip geleide vestiging een andere inhoud heeft. Als tegenpool van de globaal geleide vestiging betekent vrije vestiging, dat in het desbetreffende gebied de bedoelde beperkende bepalingen ontbreken. Dit zal worden aangeduid als vrije vestiging zonder meer. In tegenstelling tot vestiging in projecten zal het begrip incidentele vestiging worden gebruikt. Een karakteristieke eigenschap van vestiging in projecten is, dat volgens een bepaald plan de vestiging van meer bedrijven tot stand wordt gebracht. Bij de incidentele vestiging ontbreekt (uiteraard) een plan voor meer bedrijven. In de tegenstelling van vestigen in of buiten projecten lijkt het gewenst de woorden geleide en vrije vestiging niet te gebruiken, omdat door het ontstaan van projecten als zodanig de vrijheid van vestigen voor de tuinder niet wordt beperkt, dit in tegenstelling tot de globaal en volledig geleide vestiging. Als tegenpool van laatstgenoemd begrip kan "vrije vestiging" worden gebruikt, omdat de globaal en volledig geleide vestiging ten aanzien van de vrijheid voor de tuinder alleen graduele verschillen vertoont.

Keren wij nu terug tot het niveau van de voorzieningen. Wie een bezoek brengt aan een project waar bedrijven zijn gesticht (die in de gemeente Emmen en Amsterdam zijn reeds genoemd, maar men zou ook kunnen denken aan de Zuiderzeepolders) komt onwillekeurig onder de indruk van de goede inrichting van de terreinen. Dit valt te meer op als men deze nieuwe projecten vergelijkt met de situatie in de bestaande gebieden en men

vraagt zich dan al gauw af of het stichten van bedrijven in projecten ook in bestaande gebieden zou kunnen leiden tot een hoger niveau van de voorzieningen. Deze vraag werd ook centraal gesteld in het onderzoek, dat werd verricht door Geling en Groot 1). Dit onderzoek liep gedeeltelijk parallel met het onderhavige en is ook voor een deel gelijktijdig verricht. Het is daardoor van belang de resultaten en conclusies van beide onderzoeken te vergelijken (§ 4). Alvorens dat te doen zal eerst een overzicht worden gegeven van het niveau van de voorzieningen bij bedrijven die in 1947 of later werden gesticht (§ 4) en van de verschillen in opzet bij reeds bestaande projecten tot het stichten van bedrijven (§ 5).

§ 2. H e t a a n t a l g e s t i c h t e e n t e s t i c h t e n b e d r i j v e n

De vraag of het stichten van bedrijven al of niet een belangrijk verschijnsel is, is in hoge mate afhankelijk van de mate waarin het voorkomt.

Uit het reeds genoemde onderzoek van Gelding en Groot bleek dat er in de periode 1945-1960 ongeveer 450 bedrijven gesticht zouden zijn. Deze aantallen stemmen goed overeen met die, welke uit ons onderzoek kunnen worden afgeleid door de steekproefaantallen van respectievelijk 15 en 44 voor het Westland en de Kring om te rekenen tot aantallen in het universum op grond van de steekproefpercentages. Op deze wijze berekend, zouden er in het Westland in de periode 1947-1960 ongeveer 180 bedrijven zijn gesticht en in de Kring 300 tot en met 1961. Dit leidt tot een aantal van 480. Dit aantal is dus van dezelfde orde van grootte. Interessant is ook de verhouding van het aantal gestichte bedrijven in het Westland en in de Kring die bijna 1 : 2 bedraagt.

Volgens de prognose die in hoofdstuk IV werd gemaakt zal het aantal bedrijven vanuit de tuindersbevolking in het Westland met 632 toenemen. Aangezien er in het Westland niet veel mogelijkheden meer zijn om bedrijven te splitsen en gezien het feit, dat enkele tientallen bedrijven als gevolg van "stadsuitbreiding" verplaatst zullen moeten worden, lijkt het verantwoord te verwachten, dat in de periode 1961-1970 een behoefte zal bestaan tot het stichten van \pm 650 bedrijven.

In de Kring zal volgens de gemaakte berekening het aantal bedrijven met 129 afnemen. Dit zal vooral gebeuren in de zones Rotterdam en Loosduinen. In de twee andere zones, met name in Delft-Pijnacker, is nog een zekere groei te verwachten. Het feit, dat in Rotterdam en Loosduinen het aantal bedrijven c.q. bedrijfshoofden zal afnemen, betekent echter niet, dat hier de mogelijkheid zou ontstaan dat vrijkomende bedrijven worden overgenomen door tuinders uit andere zones.

Hoewel de beroepsgroep in deze zones geen natuurlijke groei zal vertonen, zullen hier zoveel bedrijven door stadsuitbreiding verplaatst moeten worden dat nog een aantal tuinders, met name vanuit Rotterdam, uit deze zones een vestigingsplaats in de beide andere zones zal zoeken. Dit aantal is moeilijk te schatten, maar op grond van het aantal tuinders,

1) U. Geling en J.P. Groot: "De vrije tuinbouwvestiging op nieuwe gronden in het Westland en de Kring", Bulletin No. 23.
Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool,
Wageningen, blz. 36.

dat verdreven zal worden en het percentage, dat zich in het verleden hervestigde, valt af te leiden, dat er een behoefte zal zijn om \pm 250 bedrijven te stichten vanuit de zones Rotterdam en Loosduinen in de B-driehoek en Delft-Pijnacker. Daarbij komt dan nog een zekere behoefte vanuit deze beide zones zelf, zodat er in totaal een behoefte zal zijn tot het stichten van \pm 300 bedrijven.

In totaal zullen er in het Zuidhollands Glasdistrict in de periode 1961-1970 \pm 950 bedrijven worden gesticht. Exact is dit aantal uiteraard niet vast te stellen, het is niet meer dan een richtgetal.

De verdeling van het aantal te stichten bedrijven over de Kring en het Westland is eveneens moeilijk. Het lijkt waarschijnlijk, dat de tuinders die afkomstig zijn uit de Kring, en dat is vooral uit Rotterdam, een bedrijf zullen stichten in de Kring en niet in het Westland. De tuinders, die daarentegen uit het Westland afkomstig zijn, zullen zoals het zich nu (1964) laat aanzien, voor een groter deel dan voorheen een bedrijf in de Kring stichten. Waarschijnlijk is men niet ver bezijden de waarheid als men veronderstelt, dat van het totale aantal te stichten bedrijven ongeveer de helft in het Westland en de andere helft in de Kring terecht zal komen.

§ 3. G e o g r a f i s c h e l i g g i n g v a n d e g e s t i c h t e b e d r i j v e n

In § 1 van hoofdstuk II werd reeds opgemerkt, dat de uitbreiding van de tuinbouw in het Westland plaatshad van de dorpskernen uit en dat de open ruimten tussen de dorpen geleidelijk zijn opgevuld.

Er zal nu worden getracht dit proces wat nader te schetsen. Het areaal tuinbouwprodukten is thans slechts 30% groter dan het was in 1875. Het aantal tuinbouwbedrijven is uitgebreid tot ongeveer het 8-voudige. Rekening houdende met de bedrijven, die op nieuwe gronden zijn gesticht, kunnen wij constateren, dat de oppervlakte per bedrijf sedertdien, ruw geschat, tot $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{6}$ van het toenmalige oppervlak is teruggelopen.

Deze ontwikkeling werd mogelijk doordat, als gevolg van het invoeren van steeds meer teelten onder glas, de per bedrijf benodigde oppervlakte steeds kleiner werd. Veel van de nieuwe bedrijven zijn dus ontstaan, doordat grond van bestaande tuinbouwbedrijven werd afgesplitst en het ligt voor de hand, dat in een gebied als het Westland, waar de groei van het aantal bedrijven voor een belangrijk deel is ontstaan doordat zoons van tuinders zich vestigden, het splitsen van de bedrijven ten behoeve van de zoon; een belangrijke rol heeft gespeeld bij het kleiner worden van de oppervlakte, die per bedrijf beschikbaar is.

Dit proces van splitsen van de bedrijven heeft zich voor een belangrijk deel en misschien wel in hoofdzaak voltrokken in een vaargebied, dat wil zeggen, in een gebied dat was doorsneden met vele sloten. Dit had tot gevolg dat op bijna alle percelen de voor die tijd meest gunstige vervoermogelijkheden aanwezig waren. Ook beschikte men overal over voldoende (goed gietwater).

Behalve de waterwegen waren de percelen meestal ook over land bereikbaar, zij het in veel gevallen slechts lopend of fietsend over smalle paadjes en hoge bruggetjes. Dit was echter voldoende om de percelen te kunnen bereiken en om erop te gaan wonen. In het Oude Gebied woont immers 79% van de bedrijfshoofden op het bedrijf.

Naarmate het aantal bedrijven groter werd en het aantal kavels waarop huizen stonden groeide, zal ook het net van paden en wegen zijn gegroeid. Naarmate de tijd en de ontwikkeling voortschreden, zijn vele

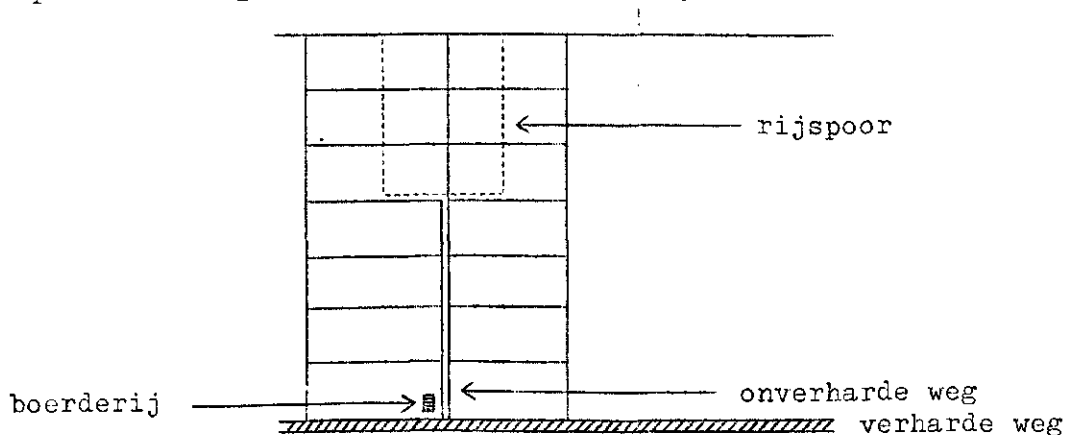
paden verbreed en wegen verhard. Wij zien dus, en dit is een belangrijk punt voor onze verdere beschouwingen, dat ook in een vaargebied een net van wegen en paden ontstaat. Dit proces zet zich nog jaren voort, nadat de bedrijven zijn gesticht. Dit net kenmerkt zich in het algemeen door brede, verharde en openbare wegen, die de hoofdtoegangswegen tot de dorpen vormen. Van het dorp af vertakken deze wegen zich, terwijl ze steeds smaller en tenslotte onverhard worden en in veel gevallen eindigen in een rijwielpad, dat dood loopt op het laatste bedrijf.

Na \pm 1950 is behoefte ontstaan aan bereikbaarheid van de bedrijven voor vrachtvervoer per as. Dit heeft tot gevolg gehad, dat het verbreden en verharden van wegen zich in versneld tempo voltrok, maar het proces als zodanig bestond ook reeds voordien.

Een soortgelijke ontwikkelingslijn kunnen wij opmerken bij de bedrijven die buiten het oorspronkelijke tuinbouwgebied op landbouwgrond werden gesticht. Bij deze percelen is het net van (bewaarbare) sloten veel minder dicht. Ze zijn er uiteraard wel, want anders kan men niet over gietwater beschikken.

Het verloop van het vestigingsproces kunnen wij hier schetsen uitgaande van een landbouwbedrijf (in het algemeen waren het weidebedrijven) dat aan een verharde weg is gelegen, terwijl achter de boerderij een aaneengesloten stuk van 14 ha ligt.

In onderstaande schets is de situatie op dit bedrijf weergegeven. Midden over het bedrijf loopt een oprit naar achteren, waarvān het voorste stuk enigszins verhard is. De achterste zes percelen worden in hoofdzaak als hooiland gebruikt. Hier is geen duidelijk pad meer, hoogstens een spoor in het gras waar men doorgaans rijdt.

Indien een tuinder zich in dit complex zou vestigen, dan zal hij dit bij voorkeur doen op een van de percelen langs de verharde weg. Laten wij aannemen, dat de eerste tuinder zich langs de verharde weg vestigt. Als het andere perceel langs de verharde weg, waarop de boerderij ligt, niet beschikbaar is zal de tweede zich willen vestigen op het tweede perceel. Hij behoeft dan slechts een klein gedeelte van de onverharde weg te verharderen, of althans beter berijdbaar te maken en de aansluitingskosten voor elektriciteit, telefoon en waterleiding zijn op dit perceel het laagst, omdat de afstand tot de verharde weg het kortst is.

Als op het tweede perceel eenmaal een bedrijf is gesticht, heeft het derde perceel als vestigingsplaats aan waarde gewonnen. De tuinder, die hier een bedrijf sticht, behoeft ook slechts een klein gedeelte van de weg te verharderen en elektriciteit en leidingwater kunnen wellicht van het tweede perceel af worden aangesloten.

Op deze wijze kan het complex successievelijk volgroeien en indien dan tenslotte het onderhoud van de weg door de gemeente wordt overgenomen, ontstaat achteraf de indruk, dat alle bedrijven langs de verharde weg zijn gesticht, vooral als dan bovendien nog straatverlichting is aangebracht.

De in het voorgaande geschetste ontwikkeling vinden wij terug op kaart III (in omslag). Op deze kaart zijn de percelen, waarop reeds omstreeks 1920 staand glas aanwezig was, geel gekleurd. De percelen, waarop het eerste staand glas werd gebouwd tussen 1920 en 1940, zijn groen gekleurd en die waarop het na 1940 ontstond, zijn rood gekleurd. De kaart werd in hoofdzaak gemaakt aan de hand van topografische kaarten, die omstreeks 1920 en 1940 werden herzien. Waar de kaarten niet voldoende gegevens boden, werden deze verkregen door onderzoek ter plaatse.

Bij het Westland valt direct op, dat in het Oude Gebied het geel overheeft en dat het rood en het groen vooral langs de ooststrand voorkomen. Een wat nauwkeuriger bekijken van het Westland laat zien, dat het geel vooral rondom de dorpen ligt en dat van daaruit de nog overgebleven ruimten vooral tussen 1920 en 1940 (groen) zijn volgegroeid. Na 1940 zijn nog wat van de laatste gaatjes (rood) opgevuld.

In een gebied waar nog vrij veel ruimte langs de verharde weg is, zoals in de gemeenten Schipluiden en Maasland, zien wij dat ook vrijwel alle bedrijven langs deze wegen liggen. Als echter de ruimte langs deze wegen beperkt wordt, dan worden ook de percelen, die verder van de weg af liggen in gebruik genomen en begint de gehele ruimte dicht te groeien. Dit proces is in ontwikkeling in de strook tussen Wateringen en De Lier en in de omgeving van het dorp De Lier.

In de Kring ligt de tuinbouw, zoals kaart III laat zien, veel verspreider dan in het Westland, maar ook hier zijn de bedrijven vrijwel alle langs de wegen gelegen. Pas als de concentratie van bedrijven groter wordt, zoals in Pijnacker, in Bergschenhoek en in Bleiswijk, ontstaan er bedrijven achter de aan de weg liggende. In de Kring wil een rood gekleurd perceel niet altijd zeggen dat er na 1940 een bedrijf werd gesticht. Het zal hier nogal eens voorkomen, dat men pas na 1940 met staand glas is begonnen, terwijl men voordien alleen plat glas had. Dit zal bijvoorbeeld een rol hebben gespeeld in Pijnacker. Het vrijwel ontbreken van de gele kleur in de Kring, is ook een gevolg van het feit, dat men hier aanvankelijk (vóór 1920) vooral onder plat glas teelde.

Wij komen nu tot de vraag of het proces van stichten van bedrijven, zoals zich dat in het verleden voltrok, door de stroekplannen wezenlijk wordt beïnvloed. Om dit te kunnen beoordelen is het goed degenen, die een bedrijf stichten in twee groepen te verdelen, namelijk degenen, die in de naaste omgeving van het ouderlijke bedrijf een nieuw bedrijf kunnen stichten en de overigen.

Tot de eerstgenoemde categorie behoren de zoons van tuinders buiten de compacte centra, dus bijvoorbeeld in de gemeenten De Lier, Maasland en in diverse gemeenten van de Kring en voorts in het algemeen de zoons van landbouwers. Men zou hier ook nog bij kunnen rekenen de (in deze gemeenten) verdreven tuinders. Deze groep heeft er vaak wezenlijk belang bij om zich in de woonplaats van de ouders of de oorspronkelijke woonplaats te hervestigen. Als een landbouwerszoon zich op land van het ouderlijke bedrijf vestigt, dan is het zeer wel mogelijk, dat hij het land gedurende de eerste jaren pacht en het pas later koopt. Zou hij in een andere gemeente land moeten kopen, dan zal hij een deel van het beschikbare vermogen in het land moeten investeren, namelijk het gedeelte dat hij niet uit hypotheek kan financieren. Bij de huidige hoge grondprijzen van f. 20.000,- tot f. 30.000,- kan dit een aanzienlijk bedrag

1558

belopen. Voorts is het mogelijk, dat hij de eerste jaren bij de ouders inwoont en dat hij enige werktuigen nu en dan gebruikt. Het bovenstaande betekent, dat de jonge tuinder een aanzienlijk groter deel van het meestal beperkte, beschikbare eigen vermogen, bij vestiging op een deel van het ouderlijke bedrijf, kan gebruiken voor het aanschaffen van glasopstanden of verwarmingsinstallaties, terwijl hij dit bij vestiging in een andere gemeente voor andere doeleinden zou moeten bestemmen. Het gevolg kan zijn, dat hij zich niet vestigt, of dat het bedrijf, als hij het wel doet, minder snel kan worden opgebouwd.

De tuinderszoon die een bedrijf zou kunnen stichten op een deel van het ouderlijke bedrijf, verkeert in dezelfde omstandigheden. Echter ook wanneer hij dicht bij het ouderlijke bedrijf grond zou moeten kopen zijn er voor hem nog een aantal voordelen, die kunnen voortspruiten uit samenwerking bij het transport van produkten naar de veiling en bij het gebruik van een aantal machines en werktuigen.

De verdreven tuinders blijven vaak graag in de gemeente wonen, enerzijds omdat ze dan in hun huis kunnen blijven, anderzijds omdat hun familie, vrienden en bekenden er wonen en ze ertegen opzien in een andere gemeente een geheel nieuw milieu op te bouwen.

De tweede categorie zal vooral bestaan uit zoons van tuinders, vooral uit het Westland, voor wie in de omgeving van het ouderlijke bedrijf geen bedrijf beschikbaar is en ook geen ruimte om een bedrijf te stichten en die derhalve besluiten dan maar in een andere gemeente een vestigingsplaats te zoeken. Voor deze groep is het niet van belang of er gebieden zijn waar ze geen bedrijf mogen stichten, zolang er in de gebieden waar het wel mag nog in voldoende mate geschikte gronden beschikbaar zijn. Voor deze groep is de globaal geleide vestiging, zoals die door de streekplannen tot stand komt, dan ook aanvaardbaar, althans zolang er voldoende ruimte beschikbaar is.

Voor de eerste categorie zou overwogen kunnen worden of het voor grote delen van de in het streekplan genoemde gebieden, waar straks een verbod voor het stichten van bedrijven met staand glas zal gelden, ontheffing kan worden verleend voor personen, die in het desbetreffende gebied wonen, dan wel in de desbetreffende gemeente hun bedrijf moeten verplaatsen.

Het zou interessant zijn na te gaan of het verlenen van genoemde ontheffingen, gezien de waarschijnlijk betrekkelijk kleine aantallen waarom het gaat, wezenlijk in strijd zou zijn met het in het streekplan geformuleerde doel. Kaart III laat zien dat in deze gemeenten, bijvoorbeeld t.a.v. Maasland en Schipluiden, van een verspreid stichten van bedrijven in de ruime zin des woords geen sprake is; er worden slechts bedrijven gesticht verspreid langs de wegen. Hiertegen kunnen misschien soms bezwaren zijn uit recreatieve overwegingen, maar de kaart laat ook zien, dat langs het overgrote deel van de wegen reeds zoveel bedrijven liggen, dat de recreatieve waarde, door een geringe toeneming van dit aantal, nauwelijks zal veranderen.

Een enigszins bijzondere groep in het kader van genoemde indeling vormen de tuinders uit Rotterdam, die hun bedrijf moeten verplaatsen. Zij moeten de gemeente verlaten, omdat daar geen plaats meer is en kunnen als zodanig het best worden gerekend tot de tweede categorie.

§ 4. Ligging van de gestichte bedrijven en het niveau van de voorzieningen

Bij de discussie over de vraag of het stichten van bedrijven in projecten de voorkeur verdient boven het incidenteel stichten, wordt er vaak op gewezen, dat in het laatste geval de ligging vaak minder gunstig zou zijn en dat het aantal voorzieningen onvoldoende zou zijn.

Alvorens nader in te gaan op deze gezichtspunten zal in het onderstaande eerst een overzicht worden gegeven van de ligging van de bedrijven, die in 1947 of later zijn gesticht.

In tabel 44 zijn omtrent een viertal aspecten van de ligging en de voorzieningen gegevens vermeld. Vanwege de betrekkelijk kleine aantallen zijn de gegevens niet in procenten weergegeven.

Tabel 44

AFSTAND VAN BEDRIJF TOT VERHARDE WEG 1), WONING, VEILING EN DORP

Afstand tot	Aantal bedrijven in de steekproef, waarvan het bedrijfshoofd een bedrijf stichtte in 1947 of later						totaal
	-	10-<100 meter	100-<1000 meter	1000-<3000 meter	3000-<5000 meter	≥5000 meter	
Westland							
Verharde weg	14	-	1	-	-	-	15
Woning	11	1	2	-	-	-	14 2)
Veiling	-	-	1	9	5	-	15
Dorp	-	-	3	7	5	-	15
De Kring							
Verharde weg	19	16	7	-	-	-	42
Woning	14	14	10	1	-	-	41 2)
Veiling	.	-	1	14	9	18	42
Dorp	-	-	8	19	13	2	42

1) Dit is een weg, in het algemeen een openbare, met klinker- of asfaltbestrating.

2) Bij één bedrijfshoofd was de ligging van de woning onbekend.

Vergelijken wij deze gegevens met die van alle bedrijven, die in § 5 van hoofdstuk III zijn vermeld, dan blijkt, dat in het Westland en de Kring respectievelijk 86 en 80% van de bedrijven aan een verharde weg ligt, ofwel op minder dan 100 meter ervan af. Voor de gestichte bedrijven zouden deze percentages nog hoger komen te liggen. Een zelfde beeld doet zich voor ten aanzien van het percentage woningen van zelfstandig wonende bedrijfshoofden dat op het bedrijf staat. En dit terwijl in tabel 44 slechts de woningen zijn opgenomen, die op minder dan 100 meter van het bedrijf staan, terwijl bij het berekenen van het percentage voor het gehele gebied werd uitgegaan van 500 meter (tabel 22).

Het percentage bedrijven dat in het Westland en de Kring op minder dan 3000 meter van de veiling ligt, bedraagt respectievelijk 68 en 38. De gegevens van tabel 44 zouden voor de gestichte bedrijven percentages opleveren van 66 en 36; dus praktisch geen verschil.

In het Westland ligt 81% van alle bedrijven binnen 3 km van de dorpskern. Bij de gestichte bedrijven was dit bij 67% het geval. In de Kring ligt het net andersom; daar zijn de percentages 56 en 64.

Vatten wij de genoemde aspecten samen, dan moeten wij concluderen, dat de situatie bij de gestichte bedrijven ongeveer gelijk is aan die van alle bedrijven, die in het onderzoek werden opgenomen.

Ten aanzien van de overige voorzieningen bleek, dat de gestichte bedrijven aan hoge eisen konden voldoen. In het Westland beschikten ze allemaal over elektriciteit en goed gietwater en ze waren alle bereikbaar voor vrachtvervoer per as (tabel 45). In de Kring beschikte men op 90% van de bedrijven over elektriciteit. Op de bedrijven waar het nog niet was, kon het worden aangelegd vanaf een punt, dat in alle gevallen minder dan 200 meter van het bedrijf verwijderd was. Hier kan men het dus aanleggen als dat nodig zou zijn, zodat wij ook voor de Kring wel mogen stellen, dat de elektriciteitsvoorziening voldoende was. Op 95% van de bedrijven was, afgezien van leidingwater, goed gietwater aanwezig en een zelfde percentage van de bedrijven was bereikbaar voor vrachtvervoer per as.

Tabel 45

BESCHIKBAARHEID VAN ELEKTRICITEIT EN GIETWATER OP HET BEDRIJF EN MOGELIJKHEID TOT VRACHTVERVOER PER AS

	Aantal bedrijven in de steekproef	Aantal bedrijven met		
		elektri- citeit	goed giet- water	vrachtvervoer per as
Westland	15	15	15	15
De Kring	42	38	40	40

Voor wat de hier genoemde voorzieningen betreft is de situatie dus gunstig en zelfs nog iets gunstiger dan bij alle bedrijven tezamen (tabel 24).

Tenslotte blijkt uit tabel 46, dat het aantal voorzieningen in de huizen, die op de bedrijven staan of op minder dan 100 meter daarvan, goed zijn.

Tabel 46

VOORZIENINGEN BIJ HUIZEN, DIE OP DE KAVEL, C.Q. OP MINDER DAN 100 METER VAN DE KAVEL AF LIGGEN

	Aantal woningen in de steekproef	Aantal woningen waarin men beschikt over			
		gas	elektriciteit	leidingwater	telefoon
Westland	12	1	12	7	12
De Kring	28	11	28	24	23

Alle huizen zijn voorzien van elektriciteit en in het Westland eveneens van telefoon. In de Kring beschikte men in 82% van de huizen over telefoon. De aansluiting op het leidingwatersnet was minder algemeen verbreid. In het Westland beschikte men in 57% van de woningen over leidingwater. In de Kring was dit percentage aanzienlijk hoger, namelijk 86. In beide gebieden liggen deze percentages lager dan die voor alle bedrijven tezamen, deze waren nl. 78 en 94.

Samenvattend kunnen wij concluderen, dat de ligging en het niveau van de voorzieningen bij de gestichte bedrijven gelijk of nog iets gunstiger zijn dan het gemiddelde van alle bedrijven.

Deze conclusie is tegengesteld aan die, welke door Geling en Groot 1) werd getrokken en die luidde: "mogen wij de conclusie trekken, dat ten gevolge van de vrije vestiging de ligging van de bedrijven verslechtert". Onder vrije vestiging werd hier verstaan het incidenteel stichten of het stichten in projecten zonder of met basisvoorzieningen voor zover die er waren.

Het uiteenlopen van de conclusie vindt zijn oorzaak niet in het feit, dat het niveau van de voorzieningen bij de door Geling en Groot onderzochte bedrijven minder hoog zou liggen dan bij die uit ons onderzoek. De niveau's zijn namelijk vrijwel gelijk.

Geling en Groot hebben echter de situatie op de gestichte bedrijven van verdreven tuinders vergeleken met de situatie op hun vorige bedrijf. De situatie op de gestichte bedrijven van tuinderszoons werd vergeleken met die op het bedrijf van de vader.

De gestichte bedrijven onderscheiden zich in hun onderzoek vooral door een grotere afstand tot de veiling, een grotere afstand tot de verharde weg en een grotere afstand tot de woning.

Het feit, dat de afstand tot de veiling groter is kan enerzijds verklaard worden uit het feit, dat de nieuwe bedrijven aan de rand van het gebied zullen liggen, waardoor de afstand tot de veiling groter wordt, anderzijds doordat een deel van de tuinders zich in de Kring heeft gevestigd, waar de afstanden groter zijn dan in het Westland.

De afstand tot de verharde weg is bij de gestichte bedrijven eveneens groter. Wij hebben echter gezien, dat het net van verharde wegen groeit en dat ten aanzien van de andere bedrijven dit groeiproces langer heeft geduurd dan t.a.v. de na 1945 gestichte.

Het is dus niet zo verwonderlijk, dat ze er gemiddeld verder van af liggen. Overigens is deze afstand tot de verharde weg moeilijk te waarden. De tuinder moet dan meestal gebruik maken van een koolaspad of iets dergelijks. Als weg kan dit zeer goed bruikbaar zijn, maar het vergt natuurlijk onderhoud en dat brengt kosten met zich. Deze kunnen echter lager zijn dan die van het geven van een meer definitieve verharding. Voorts is het mogelijk, dat de tuinder de weg niet verhardt, omdat hij het daarvoor benodigde geld voor andere doeleinden wil gebruiken.

De afstand van de tuin tot de woning blijkt eveneens groter te zijn. Dit wordt, zoals Geling en Groot vermelden, bij de verdreven tuinders vooral veroorzaakt, doordat een deel van hen in de oorspronkelijke woning is blijven wonen. Bij de tuinderszoons hebben wij ook ten aanzien van de huizen met een groeiproces te maken. Na verloop van tijd zullen steeds meer huizen op het bedrijf worden gebouwd of men zal er dicht bij gaan wonen (in geval van gepachte grond). Het uiteenlopen van de conclusies ontstaat dan ook door de keuze van het vergelijkingsobject. Geling en Groot konden, gezien de opzet van het onderzoek, geen andere objecten kiezen, omdat daarover geen gegevens beschikbaar waren. Voorts hebben zij aan de genoemde groei van het verharde wegennet en het percentage huizen, dat op het bedrijf staat, wat weinig aandacht besteed.

Tenslotte was de keuze van hun criteria voor de beoordeling van de ligging niet bijzonder gelukkig, omdat daarin was opgenomen de afstand

1) U. Geling en J.P. de Groot: "De vrije tuinbouwvestiging op nieuwe gronden in het Westland en de Kring", Bulletin No. 23.

Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, blz. 36.

van het bedrijf tot de veiling. Deze afstand zal voor de verdreven tuinders en de tuinderszoons, wier vader een bedrijf in het centrum van het Westland had, zeker groter geworden zijn. Dit kan echter niet worden toegeschreven aan het zogenaamde vrije vestigen, omdat het bij projecten, die ook in de rand van het gebied zullen liggen eveneens zou gebeuren. Het is een gevolg van het feit, dat men bedrijven in het centrum vergelijkt met die aan de rand.

Na het voorgaande lijkt het verantwoord onze conclusie, dat de ligging en het niveau van de voorzieningen bij de gestichte bedrijven gelijk of nog iets gunstiger zijn dan bij het gemiddelde van alle bedrijven, te handhaven.

§ 5. Stichten in projecten en niveau van de voorzieningen

In deze paragraaf staat de vraag centraal of het niveau van de voorzieningen door het stichten van bedrijven in projecten hoger zou worden dan door het incidenteel stichten.

In de vorige paragraaf is reeds gebleken, hoe het niveau van de voorzieningen ligt bij het incidentele stichten. Om dit te kunnen vergelijken met dat van projecten, zullen wij ons eerst moeten afvragen, welk type projecten de beste mogelijkheden biedt.

De verschillen tussen de projecten onderling komen vooral tot uiting in het niveau van de aangebrachte voorzieningen en de wijze van financiering.

Het eenvoudigste geval is waarschijnlijk dat van de grondeigenaar die bijvoorbeeld een stuk weiland van 20 ha in percelen van $1-1\frac{1}{2}$ ha verkoopt aan tuinders, terwijl deze laatsten moeten zorgen voor alles wat ze wenselijk en nodig achten, zowel ten aanzien van waterbeheersing en wegenaanleg, als ten aanzien van nutsvoorzieningen en woningbouw. Dit geval kenmerkt zich door het feit, dat de beheerder van het project, c.q. de grondeigenaar, niets doet aan een specifieke voorzieningen, die nodig zijn voor het exploiteren van het tuinbouwbedrijf. Een project tot het stichten van tuinbouwbedrijven in deze vorm draagt dan ook weinig bij tot een verhoging van het niveau van de voorzieningen.

Voorbeelden van projecten tot het stichten van bedrijven met veel voorzieningen zijn de Zuiderzeepolders en een project als in de gemeente Emmen. De tuinders vinden hier niet alleen een perceelsvorm en grootte en een waterhuishouding, die op de glastuinbouw is afgestemd, maar ook huizen en bedrijfsgebouwen. Een dergelijk project heeft uit een oogpunt van voorzieningen veel aantrekkelijks. Tussen deze twee uitersten is nog een middenvorm denkbaar die wij zullen aanduiden als "eenproject met basisvoorzieningen". In het eerstgenoemde geval bood de grondeigenaar percelen te koop aan, zonder dat er voorzieningen waren aangebracht. Deze grondeigenaar had het ook anders kunnen doen en bijvoorbeeld midden door het blok van 20 ha een verharde weg kunnen aanleggen met daarin de hoofdleiding voor elektriciteit, leidingwater en telefoon, zodat de individuele percelen hierop kunnen worden aangesloten, zodra de desbetreffende tuinder dat nodig acht. De tuinder kan in dit geval de verharding van de oprit, die de bedrijfsgebouwen met de verharde weg verbindt, naar eigen inzicht regelen en hij kan al of niet een huis bouwen of hij kan het na verloop van een aantal jaren doen.

Welke van deze drie typen projecten verdient, van de tuinder uit gezien, de voorkeur? Op het eerste gezicht lijkt het project met de vele voorzieningen aantrekkelijk en dat is het misschien ook wel, als de tuinder het bedrijf kan pachten, zoals dat voorkwam in de Zuinderzoepolders en in de gemeente Emmen. Anders wordt het echter als de tuinder het bedrijf moet kopen en daarmee alle aangebrachte voorzieningen moet betalen. Dan gaat het kostenelement een belangrijke rol spelen, maar in dat opzicht zal een project de concurrentie tegen het incidentele stichten nog wel kunnen volhouden. Belangrijker is echter het financieringsaspect. De tuinder, die een bedrijf sticht, zal, afgezien van de verdreven tuinders, in het algemeen over relatief weinig eigen vermogen beschikken. Weinig ten opzichte van het bedrag, dat nodig is voor een volledig geoutilleerd bedrijf.

Dit betrekkelijk geringe eigen vermogen brengt de tuinder tot de noodzaak de meest noodzakelijke investeringen eerst te doen en de overige pas later als uit het bedrijf enig vermogen is gevormd. Welke investeringen men op een bepaald moment wil doen en welke nog niet is van geval tot geval verschillend. Degene, die de eerste jaren alleen koudglas exploiteert zal het aanleggen van elektriciteit willen uitstellen, de nog niet gehuwden zullen het bouwen van het huis willen uitstellen, anderen zullen willen volstaan met een provisorische verharding van de opritten en paden op het bedrijf.

Voor het maken van allerlei varianten biedt het project met alleen basisvoorzieningen de meeste mogelijkheden en zolang er geen instellingen is, die op ingrijpende wijze deelneemt in de financiering van de projecten, zal deze vorm voor de tuinders waarschijnlijk de meest aantrekkelijke zijn, althans aantrekkelijker dan een project met veel voorzieningen.

Een project zonder voorzieningen kan ook aantrekkelijk zijn als het zich langzaam ontwikkelt. Indien het genoemde project van 20 ha binnen bijvoorbeeld 1 à 2 jaar zou worden uitgegeven, dan zal het aanleggen van een verharde weg, waterleiding en elektriciteit haast onvermijdelijk zijn, vanwege het vrij intensieve verkeer op de weg en omdat op een aantal bedrijven vrij spoedig bijvoorbeeld elektriciteit nodig is. In dat geval zal men waarschijnlijk toch gezamenlijk het aanleggen met de hoofdkabel moeten betalen. Het geheel gaat dan voor wat betreft het kostenniveau voor de tuinder erg veel lijken op een project met basisvoorzieningen.

Wat zou nu de invloed zijn van het stichten van bedrijven in projecten met basisvoorzieningen op het niveau van deze voorzieningen in het geheel? Die invloed kan niet zo erg groot zijn. Hoewel niet in strikte zin tot de voorzieningen behorend, kunnen wij opmerken, dat het stichten in deze projecten de afstand van de bedrijven tot het dorp en de veiling waarschijnlijk niet zal beïnvloeden, want deze projecten zullen in het Westland ook in de rand van het gebied liggen en in de Kring eveneens in dezelfde gebieden waar de bedrijven bij incidentele vestiging terecht komen.

In de genoemde projecten met basisvoorzieningen zullen alle bedrijven aan de verharde weg liggen en bereikbaar zijn voor vrachtvervoer per as. Van de in 1947 of daarna gestichte bedrijven lagen in het Westland en de Kring respectievelijk 86 en 80% van de bedrijven aan de verharde weg of op minder dan 100 meter. In dit opzicht zou dus verbetering mogelijk zijn. Bij de incidentele vestiging moeten wij er echter rekening mee houden, dat het net van verharde wegen groeit en dat het percentage, dat aan de verharde weg ligt, nog zal stijgen. Voorts moeten wij bedenken, dat een gedeelte van de in 1947 of later gestichte bedrijven in het eerste deel van deze periode nog is opgezet op basis van vervoer van de

produkten over water. Het lijkt in de huidige verhoudingen weinig waarschijnlijk, dat de tuinder een bedrijf zou stichten, dat onverantwoord ver van de verharde weg ligt. De bedrijven, die op meer dan 100 meter van de verharde weg liggen, liggen er allemaal minder dan 1000 meter vanaf. Hier zitten moeilijke gevallen tussen, maar er zijn er ook waar bijvoorbeeld 2 of 3 bedrijven achter elkaar liggen en waar men dan gezamenlijk gebruik maakt van een grind- of koolaspad. Dit behoeft niet altijd bezwaarlijk te zijn, het kan zelfs voordelen hebben, omdat men de investering voor het verharde achterwege kan laten.

Belangrijker dan het al of niet liggen aan de verharde weg is de bereikbaarheid voor vrachtvervoer per as. Deze voorziening is echter op bijna alle bedrijven aanwezig (100% in Westland, 95% in de Kring). Ook hier gaat het om een groeiproces en het lijkt voorts steeds minder waarschijnlijk, dat een tuinder in de toekomst nog een bedrijf zou stichten op een perceel dat niet bereikbaar is voor vrachtvervoer per as.

Ten aanzien van deze punten zal de situatie door het stichten in projecten niet veel gunstiger worden.

De voorziening met elektriciteit en gietwater liet ook weinig te wensen over, zodat wij ook hier geen opmerkelijke verbeteringen kunnen verwachten. Het percentage tuinders, dat op de bedrijven woont of op minder dan 100 meter ervan af bedraagt in het Westland 86, in de Kring 68. Ook hier is het de vraag of het stichten in projecten tot hogere percentages zou leiden, omdat een deel van de tuinders de huizen pas later zal bouwen.

Het geheel samengevat blijft de conclusie, dat door het stichten van bedrijven in projecten met basisvoorzieningen het niveau van de voorzieningen per bedrijf wel enigszins, maar niet veel, zal stijgen en wel vooral, omdat het niveau bij het incidenteel stichten ook reeds hoog is.

SAMENVATTING

I. Doel en opzet van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek was ten aanzien van een aantal aspecten van de ontwikkeling van de tuinbouw in het Zuidhollands Glasdistrict een duidelijker beeld te vormen.

Het onderzochte gebied wordt in grote lijnen begrensd door de lijn Leiden - Gouda - Rotterdam, de Nieuwe Waterweg en de kust. In dit gebied werden twee subgebieden onderscheiden, namelijk het Westland en de Kring. Het Westland werd onderverdeeld in drie zones: het oude gebied, dat in hoofdzaak gevormd wordt door de gemeenten Monster en Naaldwijk; het nieuwe gebied, dat vooral de gemeenten Wateringen en De Lier omvat; en tenslotte als derde zone de gemeente 's-Gravenzande en het gebied rondom Hoek van Holland. De Kring is onderverdeeld in vier zones, namelijk Loosduinen; de omgeving van Rotterdam; Delft-Pijnacker en de B-driehoek (Berkel, Bleiswijk en Bergschenhoek).

In het Westland werden 321 bedrijven in 1960 geënquêteerd en in de Kring 313 in 1961, zijnde respectievelijk 8,4 en 14,6% van het totale aantal bedrijven.

II. De ontwikkeling van de tuinbouw in het Zuidhollands Glasdistrict sinds 1900

1900-1947

Omstreeks 1900 is de tuinbouw, zowel in het Westland als in de Kring, te kenmerken als een opengrondstuinbouw, waarin reeds enig glas valt te bespeuren. In het Westland wordt vooral staand glas gebruikt ten behoeve van de reeds aanwezige druiventeelt en in de Kring plat glas ten behoeve van de komkommerteelt. Na 1900 zijn drie perioden te onderscheiden, namelijk twee, die zich kenmerken door groei, 1900-1933 en 1947-heden en de daartussen liggende met crisis- en oorlogsjaren, waarin vrijwel niets veranderde.

De periode 1900-1933 kenmerkte zich, afgezien van een zekere stagnatie, die opgetreden zal zijn tijdens en na de eerste wereldoorlog, door een snelle groei van het aantal bedrijven en van de oppervlakte onder glas, zowel in het gebied als geheel als per bedrijf.

In het Westland werden druiven en tomaten, die op ongeveer gelijke oppervlakte geteeld werden, de belangrijkste produkten. In de Kring vonden wij een soortgelijke ontwikkeling, doch hier waren tomaten en komkommers de belangrijkste produkten. Deze laatste werden geteeld onder plat glas. De twee hoofdteelten omvatten in beide gebieden tezamen meer dan 80% van het areaal onder glas.

In de periode 1933-1947 was het, aanvankelijk door crisismaatregelen en later door gebrek aan materialen, vrijwel onmogelijk de oppervlakte onder glas te vergroten. Desondanks bleef het aantal bedrijven toenemen, waarschijnlijk in hoofdzaak door het splitsen van bestaande.

Voorts liep in deze periode de produktie van tomaten en komkommers enigszins terug ten gunste van overige groenten.

1947-heden

Na 1947 zien wij een periode van hernieuwde groei, aanvankelijk vrij langzaam, maar na 1955 allengs sneller. Opmerkelijk daarbij is, dat de groei van het aantal bedrijven steeds minder wordt en in de Kring het aantal zelfs daalt.

De oppervlakte onder staand glas in het Zuidhollands Glasdistrict nam toe van 1506 ha in 1947 tot 3070 ha in 1962. De oppervlakte plat glas werd verkleind van 436 ha in 1947 tot 251 ha in 1962.

Van het staande glas bevindt zich ongeveer $\frac{2}{3}$ in het Westland en $\frac{1}{3}$ in de Kring. In het eerste gebied nam het percentage verwarmd glas toe van ± 20 in 1947 tot ± 40 in 1962 en in het tweede van ± 40 in 1947 tot ± 80 in 1962.

De tomaat werd in beide subgebieden onomstreden qua beteelde oppervlakte het belangrijkste gewas. In het Westland nam haar aandeel in de oppervlakte onder glas toe van 33% tot 67% en in de Kring van 39% tot 61%. In het Westland liep de oppervlakte van de voornaamste concurrent, de druif, snel achteruit. In de Kring werd de oppervlakte komkommers nog uitgebreid, alleen minder sterk dan die van de tomaat. Bovendien verhuisde de komkommerteelt voor 60% van plat naar staand glas. Het Westland toont na 1960 een opmerkelijke uitbreiding van de teelt van bloemen en komkommers.

Ontwikkeling per bedrijf

De oppervlakte tuinbouwgewassen, die in 1910 gemiddeld 2,5 ha per bedrijf bedroeg in het Zuidhollands Glasdistrict, liep terug tot 1,15 ha in 1959. De oppervlakte onder glas nam tot 1947 toe tot gemiddeld 3586 m² in het Westland en 3289 m² in de Kring. In 1962 waren de gemiddelde oppervlakten per bedrijf in Westland en Kring resp.: 5508 en 5539 m². Dit betekent een uitbreiding per bedrijf van 1922 m² in het Westland en 2250 m² in de Kring. Van 1947 tot 1955 bedroeg de groei per bedrijf per jaar in het Westland en de Kring resp. 61 en 83 m². In de periode 1959-1962 waren deze oppervlakten 313 en 291 m². Het blijkt dus, dat de groei in snelheid toeneemt, dat hij aanvankelijk het sterkst was in de Kring, maar na 1959 is dat niet meer het geval.

III. De glasopstand

Oppervlakte glas per bedrijf

De oppervlakte onder glas bedroeg in 1962 per bedrijf ± 5500 m². Dit houdt echter niet in, dat de oppervlakte op alle bedrijven ongeveer even groot zou zijn. In het Westland en de Kring kwam op respectievelijk 32 en 41% van de bedrijven minder dan 4000 m² glas voor en op 15 en 13% bevond zich meer dan 8000 m².

Plat en staand glas

Het percentage bedrijven met alleen plat glas is de afgelopen 15 jaar sterk teruggelopen tot respectievelijk 2 en 9% in het Westland en de Kring. Het percentage bedrijven met alleen staand glas bedroeg respectievelijk 45 en 36. Ongeveer de helft van de bedrijven heeft weliswaar overwegend staand glas, maar daarnaast toch ook nog plat glas, al is dit in het Westland gemiddeld slechts 200 m² per bedrijf.

Warenhuizen en serres

In het Westland bestond in 1962 nog 27% van het glasareaal uit serres. In 1952 was dit nog 51%. Deze daling van het percentage ontstond in hoofdzaak door een uitbreiding van de oppervlakte warenhuizen en slechts in geringe mate door een daling van de oppervlakte serres. In 1962 werd nog de helft van de serres gebruikt voor de teelt van druiven. Op slechts 12% van de bedrijven kwamen geen serres voor en bij 16% besloegen deze meer dan de helft van het glasareaal. Bij 84% van de bedrijven met serres veranderde de oppervlakte tussen 1947 en 1960 niet.

Verwarming

Het percentage bedrijven met alleen onverwarmd staand glas daalde van 1947 af; in het Westland tot 39% en in de Kring tot 14%. Het Westland kenmerkt zich door een hoog percentage (52) bedrijven, waarop verwarmd en onverwarmd staand glas naast elkaar voorkomen. In de Kring is dit bij slechts 24% van de bedrijven het geval, terwijl bij 62% alle staand glas verwarmd is. Dit verschil tussen het Westland en de Kring hangt mede samen met het op veel bedrijven in het Westland voorkomen van serres, die men in het algemeen (75%) niet verwarmt.

Ruimte om glas te bouwen

In het Westland en de Kring heeft men bij respectievelijk 36 en 39% van de bedrijven nu of in de naaste toekomst geen ruimte meer voor het bouwen van staand glas. In het Oude Gebied van het Westland is dit zelfs bij 47% van de bedrijven het geval. In de Kring ontstaat het ruimtegebrek in ongeveer de helft van de gevallen door gebrek aan grond. Bij de andere helft is wel grond aanwezig, maar hier mag men niet bouwen, omdat het bedrijf in een uitbreidingsplan ligt. In het Westland speelt deze laatste factor nauwelijks een rol (2 à 3% van de bedrijven).

IV. Achtergronden van de ontwikkeling van het aantal bedrijven

Achtergronden

Na 1947 is de groei van het aantal bedrijven minder geworden en in de Kring is het aantal bedrijven bovendien gedaald. Dit stagneren van de groei vindt zijn oorzaak vooral in twee factoren, namelijk:

- a. het afnemen van het zich vestigen van anderendan tuinderszoons en
- b. het toenemen van het uittreden als gevolg van ouderdom, ziekte, invaliditeit of overlijden. Deze natuurlijke uittreding neemt nu toe als gevolg van een sterke groei van het aantal bedrijven ongeveer 30 jaar geleden. Verandering in de beroepskeuze heeft hier nauwelijks een rol gespeeld.

Prognose tot 1970

Op grond van de veronderstelling, dat het toe- en uittredingsproces zich tot 1970 zal ontwikkelen zoals het van 1947 af heeft gedaan, zal vanuit het Westland een natuurlijke groei van 17% in de periode 1961-1970 plaatshebben. In de Kring zal op grond van dezelfde veronderstelling het aantal bedrijven met 6% dalen. Deze verschillen in ontwikkeling ontstaan vooral doordat het aantal zoons van 10 jaar en ouder per bedrijfshoofd in het Westland gemiddeld 1,4 bedroeg, terwijl er in de Kring niet meer waren dan 0,8.

Wanneer men uitgaat van het feit, dat in 1960 het aantal bedrijven in het Westland 3835 en in de Kring 2150 bedroeg, zou het voronstaande betekenen dat het aantal bedrijven in het Zuidhollands Glasdistrict met + 500 zal toenemen. Het aantal te stichten bedrijven zal echter groter zijn, zoals in het onderstaande nog zal blijken.

V. De wijze waarop tuinders zich vestigen

Herkomst

Van de tuinders, die zich na 1950 vestigden, was in het Westland 91% en in de Kring 84% zoon van een tuinder. In het vroegere verleden waren deze percentages lager. De toetroding van buitenaf gaat dus in betekenis achteruit.

Degenen, die zich vestigen doen dat vooral in het gebied waar ook hun ouders wonen. In het Westland en de Kring was 93% van degenen die zich vestigden in 1947 of later uit het gebied afkomstig. Dit percentage is van 1920 af niet veel veranderd.

Overnemen en stichten

In het Westland vestigde 73% van de tuinders zich door een bedrijf geheel of gedeeltelijk over te nemen. Het percentage, dat zich vestigde door toe te treden tot een vorm van gemeenschappelijke exploitatie bedroeg 9%.

De overige 20% stichtte een bedrijf, 12% op landbouwgrond, 8% op grond die voordien reeds voor tuinbouw in gebruik was. In de Kring waren de percentages voor de verschillende groepen vrijwel even hoog, zij het dat hier geen bedrijven werden gesticht op tuinbouwgrond.

Bij een op landbouwbedrijven in het zuiden des lands verricht onderzoek bleek, dat 80% van degenen die zich hadden gevestigd, het bedrijf van de ouders had overgenomen. In het Zuidhollands Glasdistrict liggen deze percentages lager, namelijk 53 in het Westland en 40 in de Kring.

De bedrijfshoofden, die een vorm van gemeenschappelijke exploitatie aangaan, zijn op een enkele uitzondering na familie van elkaar en wel vader met een of meer zoons, of twee of meer broers.

Eigendom en pacht

Vrij veel tuinders (40%) exploiteerden een bedrijf op gepachte grond. Dit percentage was in het Westland en de Kring even hoog. Dit was ook het geval bij de overgenomen en gestichte bedrijven.

Godsdienst

Oudshoorn merkte op, dat er een expulsie plaatshad in het Westland van rooms-katholieke tuinders naar gebieden met overwegend protestantse tuinders. Dit vond zijn oorzaak in een groter aantal zoons per gezin en in een grotere beroepsgebondenheid. Ditzelfde doet zich ook in de Kring voor. Het vertrek van de ene zone naar de andere is hier echter van minder betekenis, omdat er in de desbetreffende zones nog meer vestigingsruimte is.

Leeftijd van zelfstandig worden

De gemiddelde leeftijd van zelfstandig worden bedroeg in de periode 1947-1960 gemiddeld 28,2 jaar in het Westland en 27,4 jaar in de Kring. Deze leeftijd is van 1920 af niet veel veranderd (0,2 à 0,3 jaar). De tuinders, die een bedrijf stichtten deden dit gemiddeld op jongere leeftijd dan degenen, die een bedrijf overnamen. Het verschil bedroeg $1\frac{1}{2}$ à 2 jaar. Misschien speelt het wachten op het uittreden van gevestigde tuinders hierbij een rol.

VI. Het stichten van bedrijven

Aantal bedrijven

In de periode van 1947-1960 werden ongeveer 480 bedrijven gesticht, 180 in het Westland en 300 in de Kring.

Op grond van de prognose omtrent het aantal bedrijven in 1970 en de schatting van het aantal bedrijven, dat verplaatst zal worden, valt te berekenen, dat het aantal bedrijven, dat in de periode 1961-1970 gesticht zal worden door Westlandse tuinders, \pm 650 zal bedragen. Door uit de Kring afkomstige tuinders zullen \pm 300 bedrijven worden gesticht. Waar de \pm 950 bedrijven gesticht zullen worden is moeilijk te voorspellen, maar wij zullen niet ver bezijden de waarheid zijn als wij aannemen, dat de ene helft in het Westland, de andere helft in de Kring terecht zal komen.

Geografische ligging

De tuinbouw in het Westland heeft zich ontwikkeld van de dorpen uit. De tussenliggende ruimten zijn allengs volgegroeid. Daarnaast heeft er groei plaats aan de oostelijke rand van het gebied. In de Kring liggen de tuinbouwbedrijven meer in stroken langs de wegen. Op kaart III (in omslag) zijn twee typen vestigingen te onderscheiden. In gebieden waar nog weinig tuinbouwbedrijven liggen, zoals bijvoorbeeld in Schipluiden, Maasland en Zevenhuizen, worden vrijwel alle bedrijven gesticht langs de verharde wegen. In gebieden, waar percelen langs de verharde weg schaars worden, zoals bijvoorbeeld in De Lier, Wateringen en Pijnacker, zien wij, dat er ook meer landinwaarts bedrijven ontstaan die liggen aan de meestal niet verharde landwegen. In zo'n gebied is te constateren, dat het net van verharde wegen groeit, waardoor steeds meer bedrijven aan de verharde weg komen te liggen.

Streekplannen

In het kader van de streekplannen zijn bepaalde gebieden aangewezen, waar wel en waar geen bedrijven gesticht mogen worden. Voor degenen, die een bedrijf stichten in een andere gemeente dan die waar hun ouders wonen, bijvoorbeeld een tuinderszoon uit IJsselstein, die een bedrijf gaat stichten in De Lier, zal het van weinig belang zijn waar deze gebieden binnen het Zuidhollands Glasdistrict liggen, voor hen is vooral van belang, dat er in de gebieden voldoende ruimte is. Anders is het met de zoons van tuinders of landbouwers, wier vader een bedrijf heeft in een gebied waar geen bedrijven gesticht mogen worden. Zij ondervinden van het gebod wezenlijk schade. Daar deze bedrijven vooral zullen ontstaan langs wegen, waar reeds meer bedrijven liggen en daar te verwachten is, dat het aantal vanuit de autochtone bevolking te stichten bedrijven in deze gebieden betrekkelijk klein zal zijn, nou het interessant zijn te onderzoeken of het verlenen van ontheffing van het genoemde verbod aan de autochtone bevolking wezenlijk afbreuk zou doen aan het doel dat het streekplan beoogt.

Ligging en niveau van de voorzieningen

Verschillende aspecten van de ligging en het niveau van de voorzieningen van in 1947 of later gestichte bedrijven werden vergeleken met die van alle bedrijven, die in het onderzoek zijn opgenomen. De onderzochte aspecten zijn: afstand van het bedrijf tot de verharde weg, tot de woning, tot de veiling en tot het dorp, de bereikbaarheid voor vrachtvervoer per as, de beschikbaarheid van goed gietwater; de beschikbaarheid van elektriciteit op het bedrijf en in de huizen, de aansluiting van huizen op het waterleiding- en telefoonnet. Het bleek, dat de situatie op de gestichte bedrijven even gunstig of iets gunstiger was dan bij alle bedrijven tezamen en dat het niveau van de voorzieningen aan hoge eisen kan voldoen.

Stichten in projecten

Voor het stichten van bedrijven in projecten zijn er in beginsel vele mogelijkheden. In het Zuidhollands Glasdistrict zullen projecten, waarin alleen de basisvoorzieningen zijn aangebracht, dat wil zeggen een verharde weg en de hoofdleiding voor elektriciteit, waterleiding en telefoon, het beste voldoen, omdat zij de tuinder de gelegenheid bieden de voor hem meest noodzakelijke investeringen het eerst te doen.

Door dit soort projecten zullen de ligging en het niveau van de voorzieningen slechts in geringe mate verbeterd kunnen worden ten opzichte van hetgeen werd gevonden bij de incidenteel gestichte bedrijven.

Het stichten in projecten met veel voorzieningen, zoals dat wordt gevonden in de Zuiderzeepolders en in de gemeente Emmen, is gezien vanuit het niveau van de voorzieningen aantrekkelijk, maar zal in de praktijk alleen een succes worden als men de bedrijven kan verpachten, hetgeen betekent, dat men behalve een bedrijf of vestigingsplaats ook een aanzienlijke hoeveelheid vermogen beschikbaar stelt.

VRAGENLIJST VOOR HET ONDERZOEK
"VESTIGING EN MODERNISERING IN HET ZUIDHOLLANDS GLASDISTRICT"

VOOR TUINDERS, DIE ZICH NA 1946 OP HET HUIDIGE BEDRIJF VESTIGDEN 1)

<p><u>Persoonlijke gegevens</u></p> <p>O 1. Naam, adres, gemeente</p> <p>O 2a. Is er gemeenschappelijke exploitatie?</p> <p>O 2b. Hoe oud is (zijn) het (de) bedrijfs- hoofd(en)?</p> <p>O 3. Kerkgenootschap</p> <p>O 4. Welk beroep heeft (had) Uw vader?</p> <p>O 5a. Woonplaats van Uw ouders, voordat U het ouderlijke huis verliet?</p> <p>O 5b. Hoeveel zoons hadden Uw ouders?</p> <p>O 5c. Hoeveel broers zijn ouder dan U?</p>	<p>Ja/nee</p>															
<p><u>Controle vragen</u></p> <p>O 6. In welk jaar bent U voor het eerst zelfstandig tuinder geworden?</p> <p>O 7. Is dit Uw eerste bedrijf?</p> <p>O 8. Zo nee in welk jaar vestigde U zich hier?</p> <p>O 9. Waarom bent U van bedrijf gewisseld?</p> <p>O 10. Hoeveel zoons heeft U?</p> <p>O 11. Hoe oud zijn ze?</p>	<p>Ja/nee</p>															
<p><u>Ontwikkeling van het huidige bedrijf</u> <u>Verwerving van de grond</u></p> <p>O 12. Over hoeveel kavels beschikt U?</p>	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <th style="width: 33%;">Kavel 1</th> <th style="width: 33%;">Kavel 2</th> <th style="width: 33%;">Kavel 3</th> </tr> <tr> <td>19..... are</td> <td>19..... are</td> <td>19..... are</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> </tr> </table>	Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3	19..... are	19..... are	19..... are	e/p/pe	e/p/pe	e/p/pe	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V
Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3														
19..... are	19..... are	19..... are														
e/p/pe	e/p/pe	e/p/pe														
O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V														
O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V														
<p>O 13. Wanneer kreeg U de beschikking over deze kavel?</p> <p>14. Wat is de te betalen oppervlakte?</p> <p>15. Hebt U deze kavel van het begin af in eigendom, in pacht of eerst in pacht gehad en nu in eigendom?</p> <p>16. Relatie tot vorige of huidige eigenaar</p> <p>17. Relatie tot vorige gebruiker(s)</p>	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <th style="width: 33%;">Kavel 1</th> <th style="width: 33%;">Kavel 2</th> <th style="width: 33%;">Kavel 3</th> </tr> <tr> <td>19..... are</td> <td>19..... are</td> <td>19..... are</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> <td style="text-align: center;">e/p/pe</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> <td style="text-align: center;">O/S/F/V</td> </tr> </table>	Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3	19..... are	19..... are	19..... are	e/p/pe	e/p/pe	e/p/pe	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V
Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3														
19..... are	19..... are	19..... are														
e/p/pe	e/p/pe	e/p/pe														
O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V														
O/S/F/V	O/S/F/V	O/S/F/V														

1) Aan tuinders die zich reeds vóór 1947 op het huidige bedrijf vestigden werden alleen de met 0 gemerkte vragen gesteld.

<p>18. Is het huidige bedrijf ontstaan door opheffing van een gemeenschappelijke exploitatie? Zo ja: a. door wie gevormd? b. reden van opheffing?</p> <p>19. Indien nu nog in pacht: a. hebt U een pachtcontract? b. hebt U recht van opstal?</p> <p>20. Is er een bijzondere vorm van pacht of eigendom?</p> <p>21. Zo ja, welke vorm?</p> <p>22. Indien gekocht of gepacht van ouders of schoonouders, werd het aangekocht in verband met Uw vestiging?</p>	<p>Ja/nee</p> <hr/> <hr/> <hr/> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Kavel 1</th> <th>Kavel 2</th> <th>Kavel 3</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Ja/nee Ja/nee</td> <td>Ja/nee Ja/nee</td> <td>Ja/nee Ja/nee</td> </tr> <tr> <td>Ja/nee</td> <td>Ja/nee</td> <td>Ja/nee</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>N.v.t./ja/nee</td> <td>N.v.t./ja/nee</td> <td>N.v.t./ja/nee</td> </tr> </tbody> </table>	Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3	Ja/nee Ja/nee	Ja/nee Ja/nee	Ja/nee Ja/nee	Ja/nee	Ja/nee	Ja/nee				N.v.t./ja/nee	N.v.t./ja/nee	N.v.t./ja/nee
Kavel 1	Kavel 2	Kavel 3														
Ja/nee Ja/nee	Ja/nee Ja/nee	Ja/nee Ja/nee														
Ja/nee	Ja/nee	Ja/nee														
N.v.t./ja/nee	N.v.t./ja/nee	N.v.t./ja/nee														
<p><u>Het vroegere gebruik van de grond</u></p> <p>23. Hoe werd de grond gebruikt?</p> <p>24. Waardoor kwam de grond voor U vrij</p> <p>25. Hebt U: a. een geheel bedrijf overgenomen? b. slechts het resterende deel van een oorspronkelijk groter bedrijf?</p> <p>26. Is het bedrijf, waartoe de grond behoorde, gesplitst (overgenomen $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{3}$ met splitsing)?</p> <p>27. Hebt U slechts een klein deel (minder dan $\frac{1}{3}$) van een bedrijf overgenomen?</p>	<p>Kavel 1: tuinland/bouwland/weiland Kavel 2: tuinland/bouwland/weiland Kavel 3: tuinland/bouwland/weiland</p> <p>Kavel 1: Kavel 2: Kavel 3:</p> <p>Ja/nee</p> <p>Ja/nee</p> <p>Ja/nee</p> <p>Ja/nee</p>															

28. Indien 26 of 27 van toepassing is en landbouwgrond betreft:

a. bestaat het bedrijf, waar de grond van afkomstig is, nog?

b. zo neen, wat is er met het andere deel gebeurd?

Neen/ja, naam gebruiker.....
adres.....

1. Aan landbouwbedrijf toegevoegd
2. Gesplitst, aan landbouwbedrijven toegevoegd
3. Gesplitst, aan tuinbouwbedrijven toegevoegd
4. Ook tuinbouwbedrijf van gemaakt
5. Voor niet-agrarische doeleinden in gebruik

6.
7.

Ligging van het land

29. Afstand tot de verharde weg

30. Afstand tot de veiling

31. Afstand tot het dorp

32. Kunt U slootwater als sproeiwater gebruiken?

kavel 1:.....m; kavel 2:.....m; kavel 3:.....m

kavel 1:.....km; kavel 2:.....km; kavel 3:.....km

kavel 1:.....km; kavel 2:.....km; kavel 3:.....km

kavel 1: ja/neen; kavel 2: ja/neen
kavel 3: ja/neen

Nutsvoorzieningen

33. Beschikt U over:

- a. gas
- b. elektriciteit
- c. waterleiding
- d. telefoon

34. Zo niet, hoe groot is de afstand tot de dichtsbijzijnde aansluitingsmogelijkheid voor:

- a. waterleiding
- b. elektriciteit

in huis	kavel 1	kavel 2	kavel 3
ja/neen			
ja/neen	ja/neen	ja/neen	ja/neen
ja/neen	ja/neen	ja/neen	ja/neen
ja/neen			

kavel 1	kavel 2	kavel 3
.....mmm
.....mmm

Ontsluiting

035. a. Is/was vrachtvervoer per as mogelijk tot op het bedrijf,

0 b. Zijn alle bedrijfsgebouwen per as bereikbaar?

036. Hoe is dit (35a) mogelijk gemaakt?

0037. Indien nog niet mogelijk, wordt het bedrijf in de komende vijf jaar bereikbaar per as?

1 jaar na vestiging: ja/neen
1954: ja/neen; 1960: ja/neen

Particulier/door gemeente/door C.D.

Ja/neen

1 raam = $1,20\text{ m}^2$
1 strekkende roe = $23,4\text{ m}^2$

O 38. Oppervlakte onder staand glas
(Eenheden registreren in volgorde van in gebruik nemen. Bij warenhuizen registreren per teelteenhed.)

Opstand		Verwarming		1947		1954		1961	
No.	Type	opp. opp. RR/RM m	gebruik van/tot van/tot m	gebruik opp. van/tot m	W /L T m	H opp. T m	P.D. 1) T m	H opp. T m	P.D. 1) T m
1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									
11									
12									
13									
14									
15									
16									
17									
18									
19									
20									

1) P.D. = plantdatum, alleen voor tomaten en komkommers?

0 39. Oppervlakte onder platglas

	1947		1954		1961	
	aantal ramen	aantal verpl.	aantal ramen	aantal verpl.	aantal ramen	aantal verpl.
Stookbroeierijen						
Broeierijen						
Overige gewassen						

0 40. Oppervlakte open grond (het gehele jaar)

	1947	1954	1961
Groente are are are
Fruit are are are
Bloemen are are are
Bloembollen are are are
Overige bestemming are are are

Verwarming

0 41. Verwarmingsketels van 1947 af

	Volg-nummer	Type en merk	Bouwjaar	Gebruiksjaar	Brandstof	V.O. of k.cal.	Vervangingsjaar	Vervangen door nummer
1.								
2.								
3.								
4.								
5.								

Watervoorzieningen

0 42. Oppervlakte met vaste regenleiding: in 1961 voor

Erkenningen

043. Hebt U een erkenning voor bloementeel?
Zo ja, vanaf welk jaar?

Ja/nee

Nog beschikbare grond

044. Hoeveel grond hebt U nog ter beschikking om er staand glas op te bouwen?

..... are

045. Indien niet op alle grond, wat is hiervan de oorzaak?

Woonhuis (ook medefirmanten)

- 0 46. Is het eigendom of gehuurd? Eigendom/huur
- 0 46a. Indien eigendom, zelf laten bouwen? Ja/nee
- 0 47. Staat het op een van de kavels? Ja/nee
- 0 48. Afstand tot de kavels: eerste kavel: m; 2e kavel m.
- 0 48a. Afstand tot dorp m
- 0 49. Afstand bedrijfsgebouw tot veiling km
- 0 50. Afstand van bedrijfsgebouw tot eerste kavel: m; 2e kavel m.

Arbeidsbezetting

	1947	1954	1961
0 51. Vaste arbeidskrachten	leeftijd	leeftijd	leeftijd
a. Ondernemer en gezinsleden	m.	m.	m.
	vr.	vr.	vr.
0 b. Vreemde arbeidskrachten
(met vermelding, indien en in
hoeverre niet volle manjaar)	m.	m.	m.
	vr.	vr.	vr.
52. Bovendien in 1961:			
0 a. door betaalde vaste arbeidskrachten	Neen/ uren meer dan C.A.O.		
0 b. door losse krachten	Neen/door personen in totaal: uren
..... dagen
..... weken		
0 c. door gezinsleden	Neen/door personen
..... uren
..... dagen
..... weken		
0 53. Reden van verandering van het
aantal vaste arbeidskrachten			
0 54. Hebt U in 1961 werkzaamheden uit-
besteed?
Zo ja, welke en voor welke
oppervlakte?			

Gemeenschappelijke exploitatie

- 0 55. Is er gemeenschappelijke exploi-
tatie? Ja/nee
- 0 56. Aantal exploitanten
- 0 57. Onderlinge relatie vader + zoons + broers + overigen
- 0 58. Exploitatievorm maatschap/N.V./firma/geen officiële vorm
- 0 59. Jaar en reden van ontstaan 19.../.....
- 0 60. Regeling over arbeidsverdeling? Neen/hoe:
- 0 61. Regeling over inkomstenverdeling? Neen/hoe:
- 0 62. Regeling over verantwoordelijk-
heid naar buiten? Neen/hoe:

Bedrijf van (schoon)ouders

Indien dit bedrijf de eerste vestiging na 1946 is:

	Bedrijf van			
	ouders			
63. Maximale omvang van grond:	oppervlakte in 19.....	are	oppervlakte in 19.....	are
a. in eigendom	are	are
b. in pacht	are	are
c. in erfpacht	are	are
totale oppervlakte	are	are
64. Huis	eigendom/huur		eigendom/huur	
Teeltplan ten tijde van maximale omvang				
	koud	warm	koud	warm
65. Staand glas: a. groente m ² m ² m ² m ²
b. bloemen m ² m ² m ² m ²
c. fruit m ² m ² m ² m ²
66. Platglas: a. groente ramen	 ramen	
b. bloemen ramen	 ramen	
67. Open grond: a. groente are	 are	
b. bloemen are	 are	
c. fruit are	 are	
68. Aantal vaste arbeidskrachten (inclusief bedrijfshoofden en zoons)				

Financiering bij eerste vestiging na 1946 op het huidige bedrijf

69. Vestigingsjaar 19

70. Eigendommen:

Financiering:

grond	pacht/eigendom, van 19..... af	neen/ja
huis	huur/eigendom, van 19..... af	neen/ja
bedrijfsgebouwen	huur/eigendom, van 19..... af	neen/ja
glasopstanden	huur/eigendom, van 19..... af	neen/ja
inventaris	huur/eigendom, aanschaf ketel in 19 .., 19 ..	neen/ja

VOOR BEDRIJFSHOOFDEN MET ZOONS VAN 12 JAAR EN OUDER

0

Onderwijs en beroepskeuze van de zoons

De gegevens van de zoon geboren vóór 1950, hieronder invullen, te beginnen met de oudste zoon

	1	2	3	4
3. Voornaam				
4. Geboortejaar				
5. Woongemeente				
6. Welk onderwijs (ook curs. is of wordt gevolgd na de lagere school?				
7. Eerste beroep	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l
8. Volgend(e) beroep(en) m. jaart.	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l
9. Huidige beroep met functie	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l	19.../19... z/l
10. Werkgemeente				
11. Indien ged. op Uw bedrijf meew., welke andere werkz.?	z/l	z/l	z/l	z/l
12. Zijn (is) Uw zoon(s) van plan tuinder te worden?	ja/neen	ja/neen	ja/neen	ja/neen
13. Hoe denkt U dat hij een bedrijf zal kunnen verkrijgen?				
14. Vindt U het vestigen van tuinderszoons iets wat iedere tuinder zelf moet oplossen, of is het gewenst, dat hier in georganiseerd verband wat aan wordt gedaan?	individueel/georganiseerd/geen oordeel			
15. Welke organen zouden iets moeten doen?				
16. Wat zouden deze moeten doen?				
Geïnquêteerd op	door			

71. Hoe werden de benodigde middelen verkregen?

Eigen geld

Ouders/schoonouders	{	schenking%	} 100%
	{	lening%	
	{	hypothec met/zonder verz.%	
Overige familie (.....)	{	lening%	
	{	hypothec met/zonder verz.%	
Vreemden (particulieren)	{	lening p.b./i.b.%	
	{	hypothec met/zonder verz.%	
Vreemden (instellingen)	{	lening p.b./i.b.%	
	{	hypothec met/zonder verz.%	

72. Indien het eigen geld 10% of meer is van het totaal, afkomstig van:

verdiend loon als vaste arbeider%	} 100%
thuis%	
loonobligaties%	
elders verdiend loon%	
eigen bedrijf%	
geregelde schenking in geld%	
thuis vóór jaar van vestiging%	
erving%	

73. Gaf de financiering later nog moeilijkheden, doordat de (schoon)-ouders zijn overleden of doordat boedelscheiding is voorgekomen?

Ja/nee

74. Zo ja, hoe is hier een oplossing gevonden?

Uitkoop/overneming van lening door
...../gezamenlijke exploitatie/

75. Hebt U na de vestiging nog financiële middelen ontvangen door schenking of vererving?

Ja/nee

76. Zo ja, zijn hierdoor investeringen mogelijk geworden die zonder dat geld op dat moment niet mogelijk geweest zouden zijn?

Neen/ja,

Verdere omstandigheden op het bedrijf

77. Is het voor Uw bedrijf gewenst dat er nog meer wordt geïnvesteerd?

Ja/nee

78. Zo ja, waarin?

79. Waarom gaat U er nu niet toe over?

AANTAL ONDERZOCHE BEDRIJVEN 1) EN DE STEEKPROEFPERCENTAGES

Gebied	Aantal bedrijven		Percentage bedrijven in de steekproef	Aantal geënquêteerde bedrijven, dat deelneemt aan het rentabiliteitsonderzoek
	volgens C.B.S.-telling in 1959 3)	in de steekproef		
Oude Gebied	1834 2)	163	8,9	80
Nieuwe Gebied	1127 2)	82	7,4	32
's-Gravenzande	861	76	8,8	37
Westland	3822	321	8,4	149
Delft-Pijnacker	925	146	15,8	82
B-driehoek	465	58	12,5	44
Rotterdam	463	65	14,0	51
Loosduinen	298	44	14,8	25
De Kring	2151	313	14,6	202 4)
Zuidhollands Glasdistrict	5973	634		

- 1) Bedrijven, waarvan verwerkbare vragenlijsten werden verkregen.
- 2) Berekend op grond van de aantallen in de steekproef.
- 3) Bedrijfshoofd is als hoofdberoep tuinder.
- 4) Deze zijn niet opgenomen in de steekproef, die in het Westland wel.

Bijlage 3

OPPERVLAKTE TUINGROND IN HA

	In de jaren								
	1900	1910	1920	1930	1938	1947	1952	1957	1962
Oude + Nieuwe Gebied	1791	2068	2322	2956	3203	3071	2898	3284	3198
's-Gravenzande	853 ¹⁾	927 ¹⁾	1069 ¹⁾	1268	1359	1119 ¹⁾	1168 ¹⁾	1114	1098
Westland	2644	2995	3391	4224	4562	4190	4066	4398	4296
Delft-Pijnacker	230	318	439	763	927	1066	980	998	974
B-driehoek	98	147	293	614	804	806	790	934	1153
Rotterdam	1682)	353 ²⁾	1100 ²⁾	976 ²⁾	1036 ²⁾	652 ²⁾	437 ²⁾	434	396
Loosduinen 3)	536	565	728	637	641	410	375	360	314
De Kring	1032	1383	2560	3090	3408	2934	2582	2726	2837
Zuidhollands Glasdistrict	3676	4378	5951	7314	7970	7124	6648	7124	7133

1) Hoek van Holland geschat.

2) Rotterdam-Noord geschat.

3) 1900 en 1910 's-Gravenhage + Loosduinen, daarna 's-Gravenhage.

Bron: 1900, 1910, 1920, 1930 en 1938. Telling Directie Landbouw.
1947, 1952, 1957, 1962, C.B.S. , Landbouwtelling.

Bijlage 3a

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE TUINGROND
UITGEDRUKT IN INDEXCIJFERS 1)

	In de jaren								
	1900	1910	1920	1930	1938	1947	1952	1957	1962
Oude + Nieuwe Gebied	100	115	130	165	179	171	162	183	179
's-Gravenzande	100	109	125	149	159	131	137	131	129
Westland	100	113	128	160	173	158	154	166	162
Platglasgebied	100	138	191	332	403	463	426	434	423
B-driehoek	100	150	299	627	820	822	806	953	1177
Rotterdam	100	210	655	581	617	388	260	258	236
Loosduinen	100	105	136	119	120	76	70	67	59
De Kring	100	134	248	299	330	284	250	264	275
Zuidhollands Glasdistrict	100	119	162	199	217	194	181	194	194

1) 1900 = 100

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE STAAND EN PLAT GLAS

Staand glas	De oppervlakte in de jaren											
	in ha						in indexcijfers (1947=100)					
	1904	1912	1927	1937	1947	1952	1957	1962	1947	1952	1957	1962
Oude + Nieuwe Gebied	-	-	-	-	913	1167	1419	1696	100	120	146	174
's-Gravenzande	-	-	-	-	134	199	271	352	100	149	202	263
Westland	25	104	532	1062	1107	1366	1690	2048	100	123	153	185
Delft-Pijnacker	1				116	149	201	395	100	128	173	340
B-driehoek	5				101	142	197	274	100	141	195	271
Rotterdam	10				113	134	162	200	100	119	143	177
Loosduinen	20				69	88	122	153	100	128	177	221
De Kring	-	36			399	513	682	1022	100	129	171	256
Zuidhollands Glasdistrict	140				1506	1879	2370	3070	100	125	158	204
Plat glas 1)												
Oude + Nieuwe Gebied	24				1162)	82)	83	56	100	71	72	48
's-Gravenzande	-2)				182)	162)	22	26	100	89	122	144
Westland	24	63	53	147	134	96	105	82	100	73	78	61
Delft-Pijnacker	12	18			160	173	194	100	100	108	121	67
B-driehoek	12	83			56	54	30	16	100	96	54	30
Rotterdam	11	64			49	54	47	25	100	110	96	55
Loosduinen	33	60			37	46	47	28	100	124	127	76
De Kring	68	225	-	-	302	327	318	169	100	108	105	59
Zuidhollands Glasdistrict	87	288			436	425	423	251	100	97	97	58

1) Exclusief meloenen.

2) Exclusief Hoek van Holland.

Bronnen: 1904 en 1912 Landbouwtelling Directie van de Landbouw, excl. Rijswijk, Maasland en Hoek van Holland.
 1927 en 1937 Verslagen Bond Westland.
 1947, 1952, 1957, 1962 C.B.S. Landbouwtelling.

ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN

Gebied	In aantallen										In indexcijfers (1910=100)									
	1910	1921	1930	1947	1955	1959	1962	1910	1921	1930	1947	1955	1959	1962						
Oude + Nieuwe Gebied	843	1172	1791	2815	2911	2974	3022	100	139	212	334	345	353	358						
's-Gravenzande 1)	206	283	470	676	853	848	845	100	137	228	328	414	412	410						
Westland	1049	1455	2261	3491	3764	3822	3867	100	139	216	333	359	364	369						
Delft-Pijnacker 2)	127	356	502	866	900	925	943	100	280	395	682	709	728	743						
B-driehoek	126	191	306	486	476	465	470	100	152	243	386	378	369	373						
Rotterdam 3)	258	359	383	471	463	463	463	100	139	148	183	179	179	179						
Loosduinen	203	239	302	311	328	398	274	100	118	149	153	162	147	135						
De Kring	714	1145	1493	2134	2168	2151	2150	100	159	223	299	304	301	301						
Zuidhollands Glasdistrict	1763	2600	3754	5625	5932	5973	6017	100	147	219	319	337	339	341						

1) Hoek van Holland geschat in 1910, 1921, 1930, 1947 en 1955.

2) Uitgezonderd Leidschendam in 1910, 1921 en 1930.

3) Rotterdam-Noord geschat in 1910, 1921, 1930, 1947 en 1955.

Bronnen: 1910, 1921 en 1930. Tellingen Directie Landbouw
1947, 1955 en 1959. C.B.S. Landbouwtelling (hoofdberoep tuinder).
1962 geschat.

Bijlage 6

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE BETEELD MET TUINBOUWGEWASSEN PER BEDRIJF

	Oppervlakte tuingrond per bedrijf in ha in					
	1910	1921	1930	1947	1955	1959
Oude + Nieuwe Gebied	2,45	1,98	1,65	1,09	1,06	1,09
's-Gravenzande	4,50	3,78	3,70	1,66	1,34	1,30
Westland	2,86	2,33	1,87	1,20	1,12	1,13
Delft-Pijnacker	2,50	1,24	1,52	1,23	1,10	1,06
B-driehoek	1,17	1,53	2,00	1,66	1,81	2,24
Rotterdam	1,36	3,06	2,55	1,38	0,99	0,90
Loosduinen	2,78	3,04	2,11	1,31	1,11	1,13
De Kring	1,94	2,26	1,93	1,37	1,22	1,29
Zuidhollands Glasdistrict	2,48	2,30	1,90	1,27	1,13	1,15

Bron: bijlagen 3 en 5 en Landbouwtellingen C.B.S.

Bijlage 7

ONTWIKKELING VAN DE OPPERVLAKTE PLAT EN STAAND GLAS PER BEDRIJF

	Gemiddelde oppervlakte per bedrijf in m2							
	staand glas				plat glas			
	1947	1955	1959	1962	1947	1955	1959	1962
Oude + Nieuwe Gebied	3456	4095	4640	5612	412	302	218	185
's-Gravenzande	2086	2708	3300	4166	325	281	200	307
Westland	3191	3780	4356	5296	395	297	214	212
Delft-Pijnacker	1339	1755	2735	4189	1848	2188	1708	1060
B-driehoek	2078	3382	4774	5829	1152	987	430	340
Rotterdam	2399	3304	4038	4320	1040	1294	799	540
Loosduinen	2250	3070	4329	5584	1190	1489	1241	1022
De Kring	1874	2643	3677	4753	1415	1625	1172	786
Zuidhollands Glasdistrict	2679	3342	4087	5102	782	783	559	417

Bron: berekend op grond bijlagen 4 en 5.

TOENEMING VAN DE OPPERVLAKTE GLAS IN M2 PER BEDRIJF PER JAAR IN DE
PERIODE 1947 T/M 1962

Gebied	Staand glas			Plat glas		
	1947 /55	1955 /59	1959 /62	1947 /55	1955 /59	1959 /62
Oude + Nieuwe Gebied	80	161	324	- 14	- 46	- 11
's-Gravenzande	78	148	289	- 6	- 5	+ 15
Westland	74	144	313	- 13	- 21	0
Delft-Pijnacker	52	243	485	+ 43	-118	-216
B-driehoek	163	348	352	- 21	-139	- 30
Rotterdam	113	183	94	+ 32	-123	- 86
Loosduinen	103	415	418	- 37	-162	- 73
De Kring	96	259	359	+ 26	-114	-129
Zuidhollands Glasdistrict	83	186	338	0	- 56	- 47

PRODUKTIE VAN DRUIVEN EN TOMATEN IN HET WESTLAND (X 1000 KG)

Jaar	Druiven	Tomaten
1928 1)	5955	33220
1929	7352	37119
1930	8958	35200
1931	10766	37639
1932	11713	32019
1933	13607	26545
1934	15187	27554
1935	17014	24110
1936	16578	25421
1937	16880	25009
1938	15989	30482
1946	12207	22930
1947	13344	25070
1948	13473	25770
1950		37000

Bron: 50 jaar Bond Westland + jaarverslagen.

1) Aanvoer van 2 veilingen geschat.

PERCENTAGE VAN DE OPPERVLAKTE PLAT GLAS, BETEELD MET KOMKOMMERS

	1947	1954	1961
Oude + Nieuwe Gebied	38	45	34
's-Gravenzande	6	4	6
Westland	32	34	25
Delft-Pijnacker	92	95	84
B-driehoek	96	89	67
Rotterdam	94	91	83
Loosduinen	82	82	73
De Kring	92	92	81
Zuidhollands Glasdistrict	73	77	66

Bron: L.E.I.-enquête.

OPPERVLAKTE TOMATEN EN KOMKOMMERS IN DE KRING

	Oppervl. plat glas in ha	Oppervlakte staand glas					
		oppervlakte..... in ha			oppervl. als % van de oppervlakte staand glas		
		totaal	tomaten	komkommers	tomaten	komkommers	totaal
1947							
Zone I	160	116	77,60		67		
Zone II	56	101	87,85		87		
Zone III	49	113	64,38		57		
Zone IV	37	71	45,83		65		
De Kring	302	401	275,66		69		
1952							
Zone I	173	122	101,10	5,02	83	4	87
Zone II	54	129	117,36	3,81	91	3	94
Zone III	54	134	121,66	1,64	91	1	92
Zone IV	46	85	57,05	13,60	67	16	83
De Kring	327	470	397,17	24,07	84	5	89
1955							
Zone I	197	158	135,53	8,64	86	6	92
Zone II	47	161	154,14	4,14	96	2	98
Zone III	60	153	141,03	3,23	92	2	94
Zone IV	49	101	71,41	15,48	70	15	85
De Kring	353	574	502,11	31,49	87	5	92
1960							
Zone I		310	232,09	63,81	75	21	96
Zone II		246	221,78	15,58	90	7	97
Zone III		182	158,78	16,09	87	9	96
Zone IV		140	98,37	26,27	70	19	89
De Kring		878	711,02	121,75	81	14	95
1962							
Zone I	100	403	232,88	147,79	58	37	95
Zone II	16	279	235,52	33,92	85	12	97
Zone III	25	205	163,18	29,34	80	14	94
Zone IV	28	157	110,38	30,72	70	20	90
De Kring	169	1044	741,96	241,77	71	23	94

VESTIGINGSPLAATS EN WOONPLAATS VAN DE OUDERS VAN BEDRIJFSHOOFDEN
MET OVERGENOMEN EN GESTICHTE BEDRIJVEN

Gebied	Totaal- aantal bedrijven in de steekproef	Vestigingsplaats in dezelfde zone als het ouderlijke bedrijf		Vestiging elders
		woonplaats ouders	overige deel	
Westland				
overgenomen bedrijven	117	83	26	8
gestichte bedrijven	15	5	9	1
<hr/>				
De Kring				
overgenomen bedrijven	149	125	12	12
gestichte bedrijven	43	35	4	4

LIJST VAN GERAADPLEEGDE PUBLIKATIES

1. C.B.S., Landbouwtellingen 1947, 1955, 1959.
2. "Generatiewisseling in de Landbouw", Studie No. 7, Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage 1963.
3. U. Geling en J.P. Groot: "De vrije tuinbouwvestiging op nieuwe gronden in het Westland en de Kring", Bulletin No. 23, Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962.
4. A.J. Hartmans: "Vijftig jaren Bond Westland", Bond "Vereniging Westland", 1939.
5. Jaarverslagen van de Bond Westland.
6. Landbouwtellingen Directie van de Landbouw 1904, 1910, 1912, 1921, 1930.
7. W.J. van Liere: "De bodemgesteldheid van het Westland", Verslagen Landbouwkundige Onderzoekingen No. 54.6, Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 's-Gravenhage, 1948.
8. H.J. Oudshoorn S.J.: "De tuinders in Wateringen en De Lier", Van Gorcum en Co. N.V. en G.H. Hak en dr. H.J. Prakke, Assen 1957.
9. "Het Streekplan Westland", Landbouwschap, 's-Gravenhage 1961.
10. Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw, 1906 No. 3.

Andere L.E.I.-publicaties die betrekking hebben op het Zuidhollands Glasdistrict zijn o.m. de volgende:

- No. 292. "De tuinarbeiders in Nederland"; ir. S. v. Veen, dr. M.A.J. Visser,
's-Gravenhage 1959. f. 3,75
- No. 16. "Rentabiliteit van de tuinbouw in het Zuidhollands Glasdistrict!"
Voorlopige berekening 1962.
W.J. van Winden, mei 1963. f. 1,50
- No. 55. "Bedrijfsuitkomsten van de tuinbouw."
W.J. van Winden, februari 1964. f. 5,-
- No. 71. "Rentabiliteit van de tuinbouw in het
Zuidhollands Glasdistrict!"
Voorlopige berekening 1963.
L. van Noort, mei 1964. f. 3,-
- No. 99. "Vermogens- en kapitaalmutaties in de tuin-
bouw in 1961 en de schuldenpositie per
1 januari 1962!"
A. Holkamp, oktober 1964. f. 5,-

Studies

- No. 8. "Financiële positie van tuinbouwbedrijven in
het Zuidhollands Glasdistrict!"
A. Holkamp, november 1963. f. 8,-
- No. 16. "Oorzaken van verschillen in bedrijfsuitkomsten
in de glastuinbouw. Een bedrijfsvergelijkend
onderzoek in het tuinbouwcentrum Berkel en
Rodenrijs".
Ir. D. Meyaard, februari 1965 f. 4,-

Volledige lijst van actuele L.E.I.-publicaties
op aanvraag gratis verkrijgbaar